

A JÓKAI-SZAKIRODALOM KULTIKUS PARADIGMÁJA

BEVEZETÉSEK

A Jókai-szakirodalom valóban könyvtárnyi.

Az idő múltával természetesen egyre több életműhöz kapcsolódik nagy, gyakran már egészében áttekinthetetlen szekunder anyag, ám jelen pillanatban Jókai életművének sorsa legalább egy tekintetben egyedülálló. Ugyanis az utóélet szempontjából rendkívül fontos az életmű és a szakirodalom *méretének aránya*.

A szakirodalom per definitionem a műről szóló szöveg s mint ilyen, befolyásolja a primernek nevezett szövegek olvasását: a kisebb méretű szakirodalom kevésbé, a nagyobb méretű jelentősebb mértékben. A — mondjuk — könyvtárnyi szakirodalom darabjai pedig emellett, elvesztik *meta* jellegüket, a primerről szóló szekunder jellegzetességüket, pontosabban egyre inkább *egymásról* is szólnak (ami azt is jelenti, hogy nem csupán a későbbi művek a korábbiakról) és így egyre inkább befelé fordulnak, ebben az értelemben a primernek nevezett szövegektől *el*, sajátos intertextualitást hozva létre. A szakirodalom egyes darabjai egyre kevésbé érthetőek a többi ismerete nélkül, ily módon a szekunderek egyre inkább a többi szekunder megismerésére sarkallnak — a primernek nevezett szövegek pedig apránként másodlagossá válnak.

Jókai irodalomtörténeti utóélete — egy könyvtárnyi szakirodalom árnyékában — azért egyedülálló, mert *maga az életmű is könyvtárnyi*. Terjedelmét tekintve ma körülbelül fele akkora, mint szakirodalma, (ha a kritikai kiadás jegyzetapparátusát nem számoljuk, az arány kb. 2:3). Tekintve, hogy az életmű maga is majdhogynem áttekinthetetlen méretű, az irodalomtörténeti célú olvasás értelemszerűen fordul a szakirodalomhoz, gyakran már a Jókai olvasás előtt. Az olvasatot tehát eleve jelentős mértékben a szakirodalom befolyásolja, szabja meg, sőt írja elő, ám annak a fentiekben nagyon durván vázolt jellegzetességei miatt egyben arra is kényszeríti az olvasót, hogy primer szövegek olvasását a szekunderek megértésében is segítségül hívja. A primernek nevezett szöveg mindinkább maga értelmezi a róla készült értelmezéseket, a primer szekunderré válik: a Jókai-életmű tulajdon szakirodalmáról beszél.

Jelen tanulmány ezt a speciális helyzetet szem előtt tartva beszél a szakirodalom¹ (egy konkrét szempontú) önrétegzéséről.

¹Eddig, itt és a továbbiakban *szakirodalom/szekunderek* alatt a Jókairól szóló összefoglaló, monografikus, ill. gyűjteményes munkákat értem, az egyes művek, részproblémák szakirodalmával és a kritikákkal most nem foglalkozom. A *Jókai-életmű* jelen tanulmányomban kizárólag a regényeket jelenti. Sőt, a szakirodalom még ezen a korpuszon is végez szűkítést, ám csak nagyon ritkán explicit módon. A legtöbb monografikus vagy gyűjteményes munka, hasonlóan a közvélekedéshez, Jókai a regényírórt érti, ezen belül is elsősorban a nagyciklusnak nevezett 12 regény íróját, kb. 1850 és 1870 között. Közben azonban szándéka szerint valóban a teljes életműről kíván beszélni, így kijelentései — bár a nagyciklusból táplálkoznak és arra is vonatkoznak általában —, kivetülnek az életmű egyéb darabjaira is, amelyek emiatt eleve felívelő, ill. hanyatló sorokban illeszkednek, jellegzetes ballisztikus vonalat kölcsonözve az életmű rajzához. Ez az *implicit szűkítés* a szakirodalom egyik legjellemzőbb és legáltalánosabb tulajdonsága, amiből (a ballisztikus íven kívül) sok más tulajdonság is levezethető.

A Jókai-életmű olyan nagy, hogy arról általánosan érvényes kijelentéseket tenni nagyon nehéznek tűnik — valójában pedig: lehetetlen.

A nagyciklus írójának azonban egyfelől olyan markáns, látszólag könnyen ki mondható tulajdonságai vannak, amelyek kimondást és rögtön általánosítást követelnek. Tekintve pedig, hogy a szakirodalom igazságkereső, tehát valamiféle lényeket, végső esszenciát keres a művek mögött, kénytelen kimondani és általánosítani. A nagyciklusról vallott vélemény ugyanis csak általánosítva lehet érvényes az egészre, az általánosítás azonban annyira torzítja a felismerést, hogy az már sem a nagyciklusra, sem a korai felívelésre, sem a hanyatló korszakra nem érvényes igazán (vagy csupán az egyikre, általában a középsőre). A túlzott általánosítás vezet el így egyfelől a *kultikus nyelvhasználathoz*, amelynek létrejöttében még számos más jelenség is szerepet játszik.

Másfelől ha nem általánosít eléggé a szakirodalmi kijelentés, akkor csak egy bizonyos primer szövegre érvényes az állítás, csak azon ellenőrizhető, olvasata azonban továbbra is általánosítható. Ezen utóbbiakat nevezem *sejtésnek*. A továbbiakban e két jelenségcsoportot elkülönítve veszem vizsgálat alá, a sejtéseket egy külön dolgozatban, készülő nagyobb munkám részeként.

*

„Gazdag költői világa egy egész népével felér; művei egy irodalommal.”² Talán stílszerűnek is nevezhető, hogy a 100. születésnapon a monográfus annak a Vörösmartynak a magyarországi Shakespeare kultuszban oly nagy pályát befutott szavait³ parafrázálta, akit az ünnepelt legfontosabb mesterének tartott amíg csak élt. Jókai, aki maga sem volt süket az irodalmi kultusz hangjaira,⁴ lényével és életművével már életében kultusz tárgya lett, halála után azonban kultikus tisztelete gyorsan elhalt, bárhogy is próbálták az évfordulókon azt feléleszteni, s mára apránként csak neve s néhány regényének címe maradt meg az irodalmi köztudatban.

Éppen ezért érdekes megvizsgálni, hogy a kultusz szokásrendjének kihalásával miért és hogyan őrződött meg a felmentő vagy dicséző kultikus beállítódás, és az ellenőrizhetetlen magasztalásra épülő nyelvhasználat, illetve, hogy ezek milyen formában lehettek fel az irodalomtörténet nyelvében. Hogyan jelentkezik a szakirodalomban a normafeladó kritikai kivételezés, hogyan lesz a nagy terjedelmű életmű kifürkészhetetlen titokká, mi az apológiák stratégiája? Mit állít a szakirodalom akkor, amikor Jókait mond, hogyan alkotja meg az életrajzot, hogyan beszél a műről, hogyan kíséri meg a kettő összeolvasztását, hogyan viszonyul az elhalt, elhalni készülő kultikus szokásrendhez, mi a véleménye a kritikáról és önmagáról? Kérdéseim minden esetben a szakirodalom önértelmezését kutatják, és megpróbálják explicité tenni azokat a többnyire ellenőrizhetetlen kijelentéseket, amelyeket a szakirodalom befelé fordulása miatt csupán sugallni tud s kíván.

Ez a sugalom azonban nagyon erős és erőszakos. Ennek ellenére, most, amikor ezen sugalmak maguk lesznek vizsgálat tárgyává, egy nyilvánvalóan (vagy legalábbis szándékom szerint) más közelítésben, nem kívánom azokat idejétműlnak is kezelni.

²Dr. NAGY Sándor, *Jókai*. Brassó, 1925. 104. (Továbbiakban: NAGY Sándor)

³„Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.” *Vörösmarty összes munkái*. VII. 224. kiad. GYULAI Pál. Bp., 1884–1885. Idézi DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszüzlöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., 1989. 138. (A továbbiakban: DÁVIDHÁZI)

⁴„Shakespeare elismerése egy darab civilizáció. Valami neve a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja.” Hon, 1846. ápr. 27. *Shakespeare-ünnepély*. Idézi és értelmezi DÁVIDHÁZI, 1.

Felfogásom szerint az igazi Jókait elérni nem lehet. A szakirodalom (de minden más közelítés is, mondjuk az esszé) csupán képeket, nyelvi konstrukciókat alkot meg a szerzőről s az életműről, amelyek többé vagy kevésbé összhangban állnak a kézbe vett forrásokkal. Jókairól számos ilyen nyelvi konstrukció van forgalomban, melyek közül, egymással rivalizálva (s csak néhol folytatva párbeszédet is) egy kiemelkedett, és a paradigma⁵ rangjára tett szert. Hipotézisem az, hogy ez a paradigma alapvetően kultikus paradigma. Dolgozatom ennek a hipotézisnek a bizonyítása kíván lenni.

Vizsgálatában természetesen Dávidházi Péter könyvméretű definícióját használom: sugalmak az irodalmi kultusznak az irodalomtörténetírásban megjelenő formáit értem.⁶

Dolgozatom módszerének és Dávidházi Péter művéhez fűződő viszonyomnak a tisztázásához fontosnak tartok néhány megjegyzést.

Munkám *nem kronologikus* szemléletű. Ugy gondolom, hogy a szakirodalom általam vizsgált szövede, 1894-től 1968-ig, egységes korpuszt alkot, egységes nyelven, egységes gondolkodásmóddal, egységes rendszerbe illeszkedő állításokat mond ki. A kultusztörténet szempontjából a jelenségek itt nem *történnek*, hanem *vannak*, léteznek és ebből a szempontból *egyidejűek*. Dolgozatom tehát nem a szó szoros értelmében vett kultusztörténet, hanem csupán a szakirodalom egy paradigmájának vázolata. Annak vizsgálata és elemzése tehát, hogy a Jókairól szóló beszéd hogyan, milyen módon van *preformálva*, sok más preformáló tényező mellett, jelen esetben a kultikus pradigma által.

Munkám *nem kritikátörténeti* célú. Bár tárgya értelemszerűen a Jókairól szóló szövegek egy csoportja, azoknak nyelvét nem önmagáért vizsgáltam, hanem azért, hogy egy szokásszerűen használt nyelv átlátszóvá tétele után más típusú kijelentések könnyebben legyenek kimondhatók. Azt gondolom ugyanakkor, hogy a kultikus nyelvhasználat a Jókairól életében megjelent kritikákban formálódott ki, a *Csataképek* megjelenésétől kezdődően. Nagyjából egyidőben tehát a magyarországi Shakespeare-kultusz fénykorával, amikor az irodalomfelfogás egészére jellemző volt bizonyos kultikus hajlandóság, főként ami az irodalom transzcendens lényegének és nemzeti feladatának, küldetésének szentségét illeti. Dávidházi kronologikus és kritikátörténeti indíttatású könyvében minderről bőséggel ír, én azonban most kizárólag a szakirodalom szinkron vizsgálatát tűztem ki célul, bármennyire vonzó

⁵ A paradigma fogalmát Thomas S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete* (Bp., 1984.) c. műve alapján használom.

⁶ „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenkifölötti tisztelete, tehát, teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből, és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; mint nyelvhasználat pedig túlynómórszét olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.” (DÁVIDHÁZI, 5.) Az idézettel inkább csupán illusztrálni szeretném azt a közelítést, amely a jelen konkrét vizsgálatban értelemszerűen torzul vagy alakul. Magam igyekszem a beállítódás és a nyelvhasználat vizsgálatára szorítkozni, a szokásrend kérdéseire pedig csupán alkalomszerűen (főként — bár ott is feletele vázlatosan — az utolsó tizedes részben) térek ki. Dolgozatomban elsősorban összegyűjteni és összeefűzni kívánom a kultikusnak minősített kijelentéseket, és lehetőség szerint *elsősorban* ezzel interpretálni azokat. Egyébként is inkább a *magasztalásra* helyeztem saját hangsúlyaimat, s nem az *ellenőrizhetőségre*, aligha hihetem ugyanis, hogy az irodalomról, vagy akár a szakirodalomról szólva *részletes tapasztalati ellenőrzést* is elbíró, azaz *ellenőrizhető interpretatív* kijelentések tehetők.

lenne is Jókai kultuszának történetét áttekinteni, a Jókairól szóló kritikai célú szövegekben.⁷

A SUGALMAK (tüzetes rész)

A megnevezés

1.

A Jókai-életmű nagysága és a történelmi korszakokon átvélő életút mindenkit lenyűgöz s ez alól az irodalomtörténész sem kivétel. A szakirodalom valamennyi szerzője szükségesnek érzi, hogy valamiféle hatásosnak szánt képpel kifejezze tiszteletét és áhítatát a monumentum előtt, s hogy egyúttal kimondja azt a metafizikus lényegét, amelyet a mű, vagy a szerző hordoz, s hogy mindezzel némiképp megszeli magát, megnevezhetővé tegye azt, ami (egyébként) titok.

„Petőfi üstökös, Jókai az ég napja, mely áldó, melegítő sugarait még most is szórja.”⁸ Nógrádi mondata a Petőfi-kultusz egyik ősi toposzából építkezik, a hirtelen megjelenő, majd eltűnő, pusztító, éjszakai égítettel szemben az örökéletű, életet adó örök csillagban látja Jókai illő szimbólumát. Jókait Petőfi, esetleg Arany felől megérteni természetesen igen elterjedt megoldás, Zsigmond Ferenc pl. Petőfit tartja Jókai „lélekidomárjának”, Jókait pedig Petőfi „delejes akaratanak médiuma”-ként fogja fel, mint mondja „Kissé puha volt Jókai egyénisége, mint — a színarany, nemesebb anyag nem is kerülhetett volna Petőfi lánglelkének kohójába.”¹⁰ A lánglelket munkába fogó kohó-kép, amely alapvető Petőfi megnevezésekor, úgy látszik túlságosan jól sikerült, hiszen könnyedén kozmikussá tágítható. Gál János monográfiájában ebben az értelemben látatja Jókait az önmagát égető napnak: „ha mégis belekerül ebbe a világba kívülről is valami, akkor az az ő fantáziájának szikrázó tüzeiben felolvad és sajátjává alakul, mint ahogy gőzzé változik a napba esett meteor.”¹¹ A napba esett meteor képében persze láthatnánk az elsősorban mégis Jókai által megformált kultikus Petőfi-kép kialakulásának szimbólumát is (Gál kultusz-történeti érzékenységét ismerve e jelentés nem is lehetetlen), de a szövegkörnyezet szerint inkább a valóság-ból ideát koholó Jókaira tett utalásként értelmezhető.

Zsigmond Ferenc ugyanennek kifejezésére egy Lucifer-hasonlatot vél találnak. „Ördöginek nevezhetjük Jókai képzeletét, melynek, mint Madách Luciferének, csak egy talpalatnyi kell a realitás szilárd földjéből, melyen lábát megvetesse s akkor egy

⁷ A kronológiai és kritikátörténeti kérdésektől (hangsúlyozom:) *szántszándékkal mentes* anyagkezelés természetesen azt az érzetet keltheti, mintha a Jókai-szakirodalom kultikus nyelvű és beállítódású szerzői (mondjuk) az égből pottyantak volna, mintha szemléletükben egyedülállóak lennének, helyesebben, mintha ennek a nyelvnek (jelenlegi ismereteink szerint) csupán a Petőfiről szóló beszéd lenne a rokona. Erről azonban szó sincs. Úgy gondolom, hogy a Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájának fő vonalai a XIX. század közepétől, kritikai célú szövegekben jöttek létre, és e folyamat eredményét ismételteti a Jókai-szakirodalom a XIX. század végétől kezdve (egyre gyengülő hangokkal ugyan, de) szinte a mai napig. E vélekedés bizonyítását egy másik dolgozat végezhetné el, amely (jelen munka előzményeként) kronologikus és kritikátörténeti szempontú, módszerű és célú lenne. Megírására nem vállalkozom.

⁸ NÓGRÁDI László dr., *Jókai Mór élete és költészete*. Pozsony — Bp., é. n., 56. (A továbbiakban NÓGRÁDI)

⁹ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai Mór élete és művei*. Bp., 1924. 21. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924/2.)

¹⁰ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 22. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924.)

¹¹ Dr. GÁL János, *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925. 236. (A továbbiakban: GÁL)

új világ urának érzi és érezheti magát.”¹² Alig hetven oldallal később ugyanó még jobb képet vél találni: „Hatalmas bálna a Jókai tehetsége, mely voltaképpen a tündérmesei képzelet mélységes kék tengerében, a csodálatos szörnyetegek és ragyogó korall-zátonyok közt van otthon, de időnként neki is föl kell jönnie az embert éltető levegőre, hogy a történelem és a mindennapi élet reális légköréből egy-egy hosszú lélekzetet véve, újra beleolvadhasson a képzelet kedvesebb elemébe s folytonos zavarban tartsa a költői természetrajz osztályozóit az ő se hal, se emlős, vagy inkább mindkétféle szervezéivel.”¹³ Fantázia és realitás keverése, a realitás mesébe oldása kedvelt közhelyei a szakirodalomnak, s Mikszáth mintha a mindent átalakító Jókai-fantázia toposzát gúnyolná ki, amikor azt mondja „Mert némileg Midashoz volt ő hasonlóan abban, hogy amihez hozzányúlt, az előbb-utóbb képviselővé változott. Ha aranyhoz, még az is.”¹⁴

Nap, kohó, Lucifer, bálna — a metaforikus nyelv talán értelmezhető, talán lefordítható egy ellenőrizhető nyelvre, talán szakirodalmi sejtéseket próbál nyomatékossítani, de mindeképpen a hatalmas, megfajthatetlen titok képzetkörében mozog, s így újabb értelmezni valót hagy a társaknak, noha valószínűleg nem állít mást, mint, hogy Jókai — az Jókai. A szakirodalom valójában nem is vállalkozik az értelmezésre, csupán a kalauzolásra. Gál János monográfiája elé írott bevezetőjében Rákosi Jenő ezt a következőképpen mondja: „Mint ahogy Vergilius vezetői Dante-t keresztül mint mester a túlvilági tartományokon, aképpen hordozza meg a megértő, szeretettől ösztönzött és tudással és itélettel fegyverzett író könyvében, melyet egy kiválóságról ír, laikus közönségét egy írói talentum csodavilágán. Feltárja előtte rejtelmeket, lelkének mélységeit, gondolkozása magasságait, fantáziájának erejét, szavának muzsikáját, mesterségének eszközeit, művészetének inspirációját s kihántja úgyszólván testéből a lelkét, az Istent az Emberből.”¹⁵ Amennyiben elfogadjuk a Pokol/Purgatórium/Paradicsom — Jókai, Vergilius — Gál János, *bolygó* Dante — egyszerű olvasó párhuzamokat, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy az egyszerű olvasónak nem tanácsos, sőt kifejezetten veszélyes egyedül, a szakirodalom segítségével nélkül bolyongani Jókai rengetegében, sőt a rengeteget bizonyos értelemben pótolja is Dr. Gál monográfiája — legalábbis ezt állítja Rákosi Jenő előszava, aki a fikció szerint persze az író Dantéval azonosítja magát.

2. A kozmikus, vagy legalábbis nagyméretű képeket kedvelő nyelvvel finoman elmentéte képez az a másik vonulat, amely hasonlóképpen az eddighez az egyenletes fejlődés, az egyenletes színvonal, az egyenmő életmű, a harmónia jegyeit nyomatékossítja, ám itt az örökifjúság, az örök gyermek képeiben. Szabó László még Alexander Bernátra hivatkozik, Mikszáthnak még distinkciót kell tenni a komédiás és az örökifjú között, ám Zsigmond Ferenc már egyértelműen az életmű magyarázó elvévé teszi az „örök gyermek tiszta naívságú idealizmusának melegét”. Az örök gyermekét aki „aztán odabenn, dolgozószobájának magányában egyszerre átváltozik nagy emberre, a költői teremtő képzelet heroszává, aki ihletett tehetségének mohó fiatalságát hatvanévi pihenéstelen munkával sem tudta nem csak elpazarolni, de úgyszólván elbágyasztani sem.” Mindezekből kiindulva Kristóf György kismonográfiájában már a lángelmét, a zsenit is a gyermeki látás megőrzéseként definiálja: „Csak a lángelme tovább magával és magában a csodásságot s lát látásokat, alkot remekműveket. Jókai ilyen lángelme volt s így visszamenőleg is érvényes rá a kifejezés: csodagyerek.”¹⁶

¹² ZSIGMOND, 1924. 55.

¹³ ZSIGMOND, 1924. 126–127.

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1954. 344. (A továbbiakban: MIKSZÁTH)

¹⁵ GÁL S., 6.

¹⁶ SZABÓ László, *Jókai élete és művei*. Bp., 1904. 238–240. (A továbbiakban: SZABÓ), MIKSZÁTH, 327.,

A kozmikus és a gyermeki titok-felfogás összegződik abban a toposzban, amit a Jókai, a természet ajándéka szerkezettel érzékeltethetnénk. Eötvös Károly mondta ki először, hogy „nem csupán az apának és anyának érdeme, hanem az ősök hosszú sorának érdeme is az a kincs, melyet a nagy költő lángelke által élvez nemzetünk”, ugyanis ők „gyűjtik össze hat nemzedéken keresztül azt a lángelmét”.¹⁷ A szent ember visszamenőleg is szentesíti a családfát (egyébként csak a nemesít, hiszen mit csináltak vajon a hatot megelőző nemzedékek?), másfelől intellektuálisan el is szegényíti, érthető módon, ahogyan azt Mikszáth kifejti a „mihelyt Jókay, vannak habókjai” szólás kapcsán: „Általában sok jel van arra, hogy az úgynevezett isteni szikra nem igen bántotta a Jókayakat és majdnem kikerülhetetlen az a megjegyzés, hogy a természet műhelyében ez a szellemekben való takarékoskodás szinte készülődésnek látszik valami rendkívülinek produkálására; innen is, onnan is elcsúsz és megtakarít valamit, hogy aztán pazar jókedvvel egynek odaadhassa.”¹⁸ Mikszáth csak félig ironikus szavai szerint tehát még a végtelen hatalmú természetnek is össze kellett szednie magát ahhoz, hogy egy Jókai méretű zseni világra jöhessen, majd pedig tanítók, társak, városok, környezet és események csodás összjátékát kellett megvalósítania, hogy a géniusz kibontakozhassék. Mikszáth és társai bármennyire is próbálnak szikár és elemző hangúak lenni (legalábbis magukhoz képest) Jókai kapcsán mindenben a sors kezét látják, a sors kezén át a természet formálja tervezetten szült magzatját. A magzat pedig nem felejté eredetét (ha tetszik: örökre gyermek marad): „Jókai maga az őserő; eredeti gondolatmenete, képei színei, ötletei, fordulatai a természet legfrissebb ajándékai a világirodalom számára.” A természet egyébként a néplélek formájában van jelen Jókaiában, s a mű azt fejezi ki, s csak azon keresztül a természetet magát. Ebben a minőségében pedig értelemszerűen kritikán felül áll. „Hogy Jókai többet kapott az istenektől, mint amennyit tanult a kritikusoktól, az esztétikából és az irodalmi remekekből, az kétségtelen, de ezt teljesen elég konstatálni és tovább örülni Jókainak, úgy, amint van. Shakespeare is tengert tolt Csehországba, sok hibás dolgot írt, de az angolok így is meg vannak vele elégedve. Jókainak azonban egy hosszú életen át súgták fülebe feltűnni vágyó kritikusok, hogy a kompozícióban, a pszichológiában és a jellemelek kidomborításában gyengébb és hogy egyéb nagy tulajdonaival ebbeli művészetete nem áll arányban. Örüljünk tehát Jókainak, úgy amint van, úgy, ahogyan az angolok örülnek Shakespeare-üknek.” Jókainak is vannak hibái, de azokat feledtetik erényei: a kritika felesleges és értelmetlen. „Ki fölött nem uralkodik az idő sem, mit akarná azt megzaboláznai a kritika.”¹⁹ Ha pedig Jókai a természet ajándéka, akkor az életmű sem lehet másnyilván, csak formátlan és formás egyszerre, mint az aggteleki cseppkőbarlang, ahogy Mikszáth mondja, egy külön világ, térben és időben szinte végtelen, centrumában Magyarországgal, ahogyan Nagy Sándor sejteti, vagy titokzatos tündérvilág, a Bűvös Hegy belsejében amilyennek a Jókai Emlékkönyv mutatja.²⁰ A természet ajándékától pedig már nem áll messze a természetfeletti ajándéka. Nem véletlen, hogy egy tisztán irodalomtörténeti probléma megvilágításakor Sőtér maga is biblikus nyelvhöz nyúl; A jövő század regénye kapcsán: „Isten

ZSIGMOND 1924/224., 6., 35., Dr. KRISTÓF György, *Jókai Mór élete és művei*. Cluj — Kolozsvár, 1925. 7. (A továbbiakban: KRISTÓF)

¹⁷Eötvös Károly, *A Jókay nemzetség*. Bp., 1906. (Eötvös Károly munkái. 18. kötet), 19. (A továbbiakban: EÖTVÖS)

¹⁸MIKSZÁTH, 9–10.

¹⁹Mikszáth szerint egyébként a természet olyan tökéletes munkát végzett Jókaiában, hogy még a hibáiért is ő felelős: soha nem adta meg magzatának a tragikus nagysághoz szükséges boldogtalanságot. (MIKSZÁTH, 252–254., 343.)

²⁰MIKSZÁTH, 251–252., NAGY Sándor, 25., *Jókai-Emlékkönyv*. Szerk. Kőrösi Henrik. Bp., 1925. 60. (A továbbiakban: JEK.)

országa nem is jöhetne el más módon, mint egy székelyföldi szekta műveként. Adorján Manassé, noha később született, Keresztelő Szent Jánosként jár Tatrangi Dávid előtt." Sőtér mondata amellet, hogy felveti egy dekrongikus Jókai-olvasat lehetőségét, egy pillanatra a Bibliával teszi azonosossá a Jókai-corpust, ahogyan ezt műveli Zsigmond Ferenc is, amikor a kései művek kapcsán az életmű egységét bizonygatja: „Így beszélhetünk: Berend Iván nemzé Aldorfay Incét, Ince nemzé Zárkány Napóleont, Napóleont nemzé Adorján Manassét, Manassé nemzé Illavay Ferencet, Ferenc nemzé Tanussy Emanuelt, Emanuel nemzé Lándory Bertalant... Hát még a női alakok! Azok ám csak igazán az evangéliumi hősnők! Szeréna, Livia, Rafaela, Blanka, Pálma, Lizandra, Godiva!”²¹

Nem állítom, hogy ez már istenítés, de az bizonyos, hogy a tudós szerzők a Szentírásnak kijáró tisztelettel viseltetnek az életmű irányában, és emiatt számukra nagyon is természetes a biblikus nyelv.

Ezek után nem meglepő, ha Kőrösi László a század elejének magyar irodalmi úttörőiben, Jókai számára szállást készítő „apostoli buzgalmú férfiakat” emleget, sok kis Keresztelő Jánost; ha Rákosi Jenő az ígért földjére mégiscsak eljutó Mózeszt lát Jókaiában, 1894-es ünnepi beszédében; ha Mikszáth a Tóth Lőrinc által kiadott első Jókai vers nyomdafestékét „szent olaj”-nak tartja; vagy ha Gál János (némiképp ellentmondva saját meteor-olvasztó metaforájának) a mimézistől teljes mértékben független *szuverén teremtésként* ábrázolja a Jókai-regényvilág létrejöttét.²² De az azért talán mégiscsak túlzás, hogy Eötvös Károly, aki a Jókay név Jókaira változtatását is misztikus jegyként értelmezi, Jókai doktori címének elfogadását taglalva a következőképpen fortyan fel: „Dr. Jókai Mór. Hejh — huhj! A nagy költő teremtő lánglelke dr betűkkel jelezve, mint valami lódoktor! Ez csak olyan dolog, mintha a Szentháromság egy örök istent valaki tekintetes Atyának, nemes Fiúnak és nemzetes Szentléleknek nevezné.”²³ Ez a blaszfémiát *túlhanról* súroló kirohanás, bár csupán hasonlat, mértékvesztésével rávilágít a nyelvhasználat alapvetően istenítő voltára. Dr. Gál ennek szellemében írhat arról, hogy a Jókai-szövegek a „profétai revelációk erejével hatnak ránk” (mindenkire!), Kristóf György ezért illeszthet himnikus clausulát nagyobb bekezdései végére (például: „Jókai pedig művész volt, Istenkegyelméből — nemzetének vizasztalójául s az egész művelt világnak gyönyörűségére.”), ebben a rendszerben nevezheti a Jókai *Emlékkönyv* Jókait a „magyar géniusz kedvencének”, „műveiben perszonifikációjának” (!), életművét az elsüllyedt Magyarország örök bárkájának.²⁴ Sőtér István pedig, mint tudjuk, még ezzel sem elégedett meg, az ő számára elődei és főként Mikszáth műve túlságosan öregurasra, mesemondósra rajzolta Jókai alakját és művét. Sőtérnek Jókai öröksége kapcsán leírt mondatai már aligha vonatkoznak bármire is, saját felindultságán kívül.

„Egy második honfoglalás teljesült be általa: megismertük az ő kegyéből országunk és életünk égi, tündéri mását: a mi mulandó valóságunk felett lebeg az övé, örökkön és változatlanul. Az ünnepi cikkek és méltatások minduntalan nagy »álmodozóként«, »varázsos tollú« mágusként emlegetik, akaratlanul is kisebbitenők ezzel igazi jelentőségét: inkább a teremtőt csodáljuk benne, Isten művének továbbfolytatóját, aki méltó lett hőseihez. Teremthet valaki nagyobbat, tökéletesebbet önmagánál?”²⁵

²¹ SÓTÉR István, *Jókai Mór*. Bp., 1941, 126. (A továbbiakban: SÓTÉR), ZSIGMOND, 1924. 258.

²² KÖRÖSI László, *Jókai Mór*. Bp., 1894. 104., 268. (A továbbiakban: KÖRÖSI), MIKSZÁTH, 30., GÁL,

8.

²³ EÖTVÖS, 1.

²⁴ GÁL, 188., KRISTÓF, 27., valamint Uő., 40., 91–93.; JEK 4., 8. A zárójeles felkiáltójelek itt és a továbbiakban saját kiemeléseimet jelzik. Sz. L.

²⁵ SÓTÉR, 141.

Sóter szerint Jókai már nem is a teremtés fele, hanem a teljes teremtés folytatója, részben megismétlője, s bizony nem is másodszülött, hanem maga az emberi Teremtő.²⁶

Az életrajz (2.)

Ha viszont az író a természetfeletti helytartója, kiküldöttje és inkarnációja, akkor teljesen természetes, hogy élete sem lehetett olyan, mint más közönséges emberé. Vagy ha esetleg olyan volt, akkor nyilvánvaló, hogy a vele történtek mélyebb, szimbolikus jelentést is hordoznak — legalábbis felruházzhatók ilyenekkel.

Itt van rögtön maga a név. Jókai mindig is nagy gondot fordított nevének helyes írására, kiejtésére. „Miért nem ismerik az én nevemet külföldön?” címmel tárcát is szentelt a problémának, kiemelve, hogy nevét a franciák, sajnálatos, noha érthető módon „Zsoké”-nak ejtik, célszerű lenne tehát (mint a Jenőy Kálmán név „Zseni” ejtésének javítása esetében is) más helyesírásokkal közelíteni meg a helyes kiejtést („liséz: Yeauquay Maour”).²⁷ Jókai tehát a hangalakban látta nevének állandóságát, a demokratikus értelmezhetőség mellett nyilván ez is oka volt, hogy az irodalomtörténet elfogadhatja a Jókay — Jókai névváltoztatást, megtoldva ezt azzal a nagyon gyakran újramondott értelmezéssel, mely szerint az új névvel új embert és új, igazabb személyiséget szültek a történelemfordító erők 1849. április 19-én.²⁸ Hasonlóképpen többen figyelmeztetnek arra is, hogy Jókai keresztnéve tulajdonképpen a Móric (Benyovszky, tehát egy regényhős után) ami mégiscsak jobb ómen, már a keresztelésnél is, mint az eredetileg tervezett, a halott testvéreké után adandó Lajos.²⁹ Azonban ki lehet az igazi apja egy szellemi lénynek, egy földre szállt istennek, ha nem egy másik hasonló csodalény? Teljesen természetes, hogy az emberek nem a helyes nevet adták a fiatal Jókainak (még ha a név helytelen voltával viselője sem volt tisztában) idősebb vezetői megajándékozták igazi nevével: „Ez időtájt [1846 k. Sz. L.] kezdte használni ugyanis a 'Mór' keresztnévet, ami Tóth Lőrinc műve, ki először címezte hozzá írt levélkéjét »Jókai Mór úrnak«; eleinte bosszankodott érte s visszacímezte a levélborítékon; »Tóth Lőr úrnak«, de azért később Petőfi kívánságára mégis csak azt írta a munkái alá.”³⁰

Nem kívánom túlértelmezni azt a jelenséget, hogy a szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonít a kultikus tisztelet tárgyává lett személy nevének. Ám kétségtelen, hogy a név maga is kultusz tárgyává lett. Eötvös Károly említett kirohánása a neve

²⁶Most nem kutatom, hogy maga Jókai, aki kijelentette: valóban a sors nevelte regényíró ő, s hogy „a költő hivatása meglátni az égő csipkebokorban az Istent és tolmácsolni az égi szót a ráfigyelő nemzet előtt” mennyiben nevelte ki saját kultuszát, a róla szóló nyelv határait és szabályait. Azt sem vizsgálom milyen összefüggésben áll e nyelv a vátesz-költő elméletével. Annyi azonban bizonyos, hogy a szűkebb értelemben vett filológia mellett az irodalomtörténet is igen erősen kultikus tulajdonságokat mutat, s a Jókai-kultusz tekintetében atavisztikus módon őrizi a kultikus nyelvet, a tudományos nyelv zárványaként. Idézi Kőrösi, 246–247., *Jókai jubileumi beszéde*, 1894.

²⁷Kőrösi, 169–170., *JEK* 49.

²⁸Pl. GÁL, 44.

²⁹Pl. Mikszáth, 18. Kristóf György még azt sem felejté el megemlíteni, hogy hogyan vélekedtek a névadásról a Jókayakhoz közelálló Móricz család tagjai, akik szerint a kereszttség őket tisztelte meg. „S nyilván hálából is az apa derékségéért a családító Móricz György által felajánlotta (és ígérte be is váltotta) Jókaiéknak, hogy három napot ingyen fuvaroz az épülő házhoz. Íme így hatott költőnknek még a keresztneve is.” Kristóf, 11.

³⁰Mikszáth, 82.

mellé lódoctori címet is elfogadó Jókai ellen úgy is értelmezhető, hogy bűnös dolognak tartja az ideális név torzítását — akár viselője által is.

„Köteteket fog megtölteni az ő életrajza, mert élete össze van fonódva a nemzet történetével s működése mélyen belenyúlik a nemzet életébe.”³¹ Nemzeti történelem és személyes élelet összefonódása meghatározó jegye a Jókai életrajzoknak, a kettő kölcsönösen értelmezi egymást, sőt egymás nélkül érthetetlenek. Az első életrajz írója épp azért van némiképp gondban, mert e koncepció *nélkül* kell még megírnia művét, melyről a következőt állítja: „Ennél egyebet nem fog megállapítani Jókairól az sem, a ki — talán ötven-hatvan év múlva — kritikai alapon fogja megírni Jókai életének történetét. Ez a történet lehet, hogy sok apró részlettel bűvül, lehet, hogy érdekesebb lesz, mint a melyet mi ismerünk, de hőse, Jókai, nem válik érdekesebbé soha.”³² A tudományos kritika tehát nem viheti előre Jókai megismerését: csak a róla szóló történet lehet pontosabb, de a hős maga nem változik soha, mert eleve adott.

Valójában azonban a történet sem változik: az életrajzok csupán újramondani tudják a változatlan lényegét kifejező változatlan és változtathatatlan történetet. Pontosabban egy Jókai-életrajzot egy monográfián belül megalkotni nem jelent mást, mint a számos konstans elemet a hasonlóan konstans hangsúlyokkal és értelmezésekkel összefűzni, mozaikká rendezni. Egy idő után pedig már az *újramondás öröme*, a változatlanosság felett érzett megnyugvás is megjelenik, miként (hogy egy nem teljesen ide nem illő hasonlatot használjak) a passió-történet esetében.

1825. február 18.: megszületik Jókai Mór. „Nevezetes esztendő ez, Magyarország művelődési életének legtermékenyebb megáradását, az ún. reform-kort nyitja meg.”³³ Zsigmond Ferenc itt még nem mondja, hogy a történelmi korszak és a születés között feltételezhető-e valamiféle kapcsolat, ám ugyanabban az évben írt kisebb summájában már állást foglal a kérdésben. „Van valami mély értelmű, jelképes összefüggés abban a körülményben, hogy a magyar nemzet politikai életének legtermékenyebb negyedszázada és a magyar költői szellem legtermékenyebb megtestesülése ugyanazon év méhéből nyer életet.”³⁴ Történelem és személyes lét tehát már az indulásnál is szorosan összefonódik, különösképpen a termékenység jegyében. Az összefonódás azonban nem csupán a születés idejében, de helyében is megvalósul. Vályné Jókai Eszter közlése után ugyanis a monográfusok általában nem felejtik el megemlíteni, hogy Jókai komáromi, Vármegyeház utcai szülőháza (amelyet egyébként, nyilván nem véletlenül éppen az életrajz egyik legkitűntetettebb évében, 1848-ban, az „új Jókai” megszületésekor leromboltak) a vallásüldözések korában templomként szolgált. Ráadásul Jókai állítólag éppen az imaszobának használt helyiségben született, ott is keresztelték meg, sőt a komáromi zsinagóga rommá égése után a zsidó felekezet tagjai is éppen ebben a házban, szobában tartották rövid ideig istentiszteleteiket.³⁵

A jelképesen értelmezett vagy értelmezhető eseménysorban pompásan összegződik a természetfeletti és nemzeti hőroshoz illő múltbeli és eljövendő szakrális hely szerepe, melyet a két időpont között épp a születés avat szentté. Az 1848-as névalakban is kifejeződő radikális átalakulást kiválóan szemlélteti az evilági szülőhely lerombolása épp az idő tájt, amikor — mint majd látni fogjuk — Jókai személyisége készre érik a tardonai magányban.

³¹ NÓGRÁDI, 53.

³² SZABÓ, 6.

³³ ZSIGMOND, 1924/2. 6.

³⁴ ZSIGMOND, 1924/2. 5.

³⁵ VÁLYNÉ JÓKAY Eszter cikke a Hazánk s a külföld c. lapban, 1865. idézi SZABÓ, 20.; valamint EÖTVÖS, 47., ZSIGMOND, 1824/2. 6–7., MIKSZÁTH, 17–19.

A gyermek fejlődése nem mindennapi (hogyan is lenne másként a magyar nyelv legnagyobb mesterével, aki oly angyali nehézkességgel mozgott emberi világunkban).³⁶

A hangsúlyozottan (s Jókai által sugalltan) „angyali életű” szülői házban beteges és depressziós kisgyermek növekedik (félelem a kutyáktól és a később olyannyira megkedvelt zsidóktól, gyermekkorban elkészített végrendelet, korai olvasni tudás, betegségek stb.) valóságos és igazi csodagyerekké. Feltűnően korai publikációk, 9 éves korban, a későbbi névadó segítségével. „Most már egészen jó úton van; az utókor kegyeletes meghatottsággal tekint bele abba a szédítő perspektívába, mely a nagy mesemondónak az első tervezgetése mögött két emberöltőnyi mélységig mélylik.”³⁷

Iskolák következnek. A leginkább emlegetett természetesen Pápa („a sors akaratából Petőfivel együtt”), majd Kecskeméten: egyre betegesebb, szelleme egyre erősebb, de itt kezdi el a később rendszeressé váló testépítő gyakorlatait is, melyek következtében betegségei, elsősorban gyanítható tüdőbaja, megszűnnek: a szellem győzedelmeskedett az erőtelen testen. A készülődés kora a vége felé jár: „hamarosan el fogja tölteni a Jókai szívét is a nagyszerű reveláció, megmutatván neki a halhatatlanság útját; az első költői diadal fényénél eszmél rá arra az igazságra, hogy nincs az a festői paletta, melynek színpompája vetekedni tudna az ő stílusával, ha megfűroszti ezt képzeletének szivárványos világításában.”³⁸ A fiatalság jellemző, ámde esendő sokoldalúsága véget ér, a fiatalember felkészül a mennyei sugallat befogadására.

Történeke még dolgok Jókaiával, pl. hivatását fel nem ismerve jogásznak áll, ám a lélek és a tehetség győzedelmeskednek, Petőfi és az irodalom erői magnetikus erővel magukhoz rántják az ország szívébe, még regényt is ír, ám az isteni szerek (legalábbis Mikszáth szerint) mégis az időben rejtkeznek. Aztán eljő 1848. március 15. „Úgy tűnik fel nekünk Jókai innentől kezdve, mintha mindaz, ami ővele amott történt, nem léteznék, mintha ő is e napon keletkezett volna [!] Páratlan népszerűségének lombozata e naptól kezdődik és innen veszi táplálékát, mint a fa koronája a földtől, amelybe a gyökere lenyúlik. Ebből él, ebből lélekezik. Ennek a napnak az isteni nedveit felszívja, ha a népszerűség hervadozik és rögtön vele lesz megint.”³⁹ Mikszáth tehát e dátumban találta meg Jókai kulcsát — még akkor is, ha tudta, hogy március 15. kultusza, sőt jószerivel március 15. önmagában is a Jókai szövegek műve, még ha helyesen is látta, hogy Jókai hogyan használta fel a történelmi nap kultuszát saját kultuszának építgetésére, foldozására, életben tartására. Az új születés napja ez, Zsimond Ferenc odáig megy, hogy még a Laborfalvi Rózával történt házasságot is e napra teszi, egyébként is gyakorta hangoztatva, hogy „az 1848–49-iki másfél eszten-

³⁶ Pl. a kis Jókai előbb tudott beszélni, mint járn. Az egyébként nehezen elképzelhető, vagy legalábbis igen ritka jelenséget Vályné nyomán többen hangsúlyozzák. Vályné szerint a gyermek Jókai hóna alatt átvetett kendővel, kezében egy nehéz tölgyfa számolýkával volt csupán hajlandó járn tanulni (a cselből készítettett könnyű, fenyőfa számolýt megvetéssel elvetette) s közben halkan így biztatgatta magát: lassan, okosan, lassan, okosan... (idézi SZABÓ, 27–28.) A különleges fejlődésű kisgyermek tehát, ha tetszik, maga választotta terhek alatt nő, mint a pálma, mint egy narratizált toposz s közben szellemiségevel alakítja önmaga fizikai valóját. (Hogy ezt miért épp KAFFKA Margit *Petike jár* c. versének szintén közhellyé vált szavaival teszi, azt most meg sem kérdezem.)

³⁷ ZSIGMOND, 1924/2. 19–20.

³⁸ ZSIGMOND, 1924. 19. A történet alakulása egyedül Mikszáthot tölti el némi iróniával: finoman nyesegeti az „Orestes és Piladeseknek” festett Orlay–Jókai–Petőfi (festészet–próza–vers) képletet, és leszámol az első szerelem fontosságának hangsúlyozásával is. „Írók, poéták, művészek első szerelmei, ábrándozásai kulcsok azokhoz a fiókokhoz, ahonnan az isteni festéket vették munkáikhoz. Hiszen igaz, igaz, de most az egyszer csalódtunk.” (MIKSZÁTH, 53., 61.) Most az egyszer, tehát: az isteni festékek fiókja létezik, csak másutt kell keresni.

³⁹ MIKSZÁTH, 117.

dőnek szimbolikus jelentősége is van Jókai egyéniségére nézve.⁴⁰ Nem is kétséges, hogy az író és a nemzet összeolvadásának cselekvésteleli módon szimbolikus másfél évét nem követheti más, mint az abszolút magány korszaka, a meditáció: „az utolsó iskola”, Tardona.⁴¹ A bujdosás leírásában hangsúlyozott szerepet kap, hogy a külső szemlélő, a végső letisztulás idejében botját dobáló, piciny vízimalmokat farigcsáló, madarakkal társalkodó szent örültnék láthatta Jókait.⁴² E végső tisztulás után új korszak kezdődik, az ember felkészült a természetfeletti sugalmának befogadására, újra csak újjászületik, 1849 karácsonyának szombatján (!) rejtőzködése véget ér. Rövid ideig új, szakrális jellemét hangsúlyozottan földi (Kováts János) sőt állati (Sajó) nevek rejtik, ha tetszik még egyszer leszáll az evilági pokol mélységeibe, aztán hibátlan tökéletességben megjelenik a bámuló világ szemei előtt és feltámaszt egy gyászba süllyedt nemzetet a *Csataképekkel*.

Az életrajz eddig (nyilvánvaló módon) szakrális mintát követ. Ezt, azt hiszem, az bizonyítja a legnyilvánvalóbban — hogy itt megszakad! Azt mondhatjuk, hogy Jókainak 1849 után *nincs* életrajza: *a művekben él*. Zsigmond Ferenc szerint 1850-ig minden megtörtént vele. Kristóf György szerint „Jókai 1848–49-ben élt, utána csak nézte az életet, ami kevés ember- és világismerete volt, azt 1848-ban szerezte.”⁴³ Üressé válik az életeseményektől az életrajz, csak művek vannak, az talán Mikszáth művén érkeződik leginkább. *A művekben él* kifejezés azt is jelenti, hogy az író, az evilági lény a természetfeletti távozott, mennybe ment, kultusza e logika szerint természetes és érthető, helyenként kötelező.

Az író élete tehát mint mű is tökéletes. Vagy legalábbis az lenne, ha élete két pontján nem tépte volna le a babért: 1875-ös kormánypárti fordulatáról és a Grósz Bellával kötött házasságról van természetesen szó. Az irodalomtörténészek vélekedése e két ponton roppant érdekes: *hibaként* értékelik az eseményeket, oly dologként tehát, ami elront egy tökéletességet. Azt a tökéletességet nevezetesen, amelyet egy rafináltan szimbolikus módon megírt életrajz jelent, s amelyet a szakirodalmi szövegek az életrajz hőisével együtt, sőt részben biztatására hoztak létre. Az olvasóközönség „Jókaiban bizonyos szimbólumát látta a 48-as időknek, most a közönségnek ezt a kedvtelve táplált illúzióját elrontotta s azért az a maga szempontjából méltán megnehezített az eddig dédelgetett költőjére.”⁴⁴ Jókai tehát meggyalázta saját kultuszát, népszerűségvesztése jogos büntetés, de persze Dr. Gál mégsem habozik erényt kovácsolni a dologból, mert „bármennyire fáj is neki a közvélemény rosszálló ítélete, nem fordult vissza az új politikai irányból, melyet helyesnek tartott, s ha így meggyőződéséért fel tudta áldozni még a népszerűségét is, akkor csak becsülni és nem gáncsolni lehet érte.”⁴⁵ Az irodalomtörténész tehát, mint a kultusz papja, féltőn őrködik a kultikus gyakorlaton, s a helyes útra vezérli a megtévedteket.

Már amikor lehet. Mert a Grósz Bella-ügyre már nehezebb apológiát találni. Zsigmond Ferenc bárhogya is igyekszik, kénytelen kimondani amúgy sem nagyon titkolható véleményét, miszerint Jókai utolsó éveiben a „Nemezis bosszúját” látja. „Az ő írói pályáján »minden jó« csak a »vége« nem jó. Ő még magasabbra hágott a dicsőség útján, a legeslegfelsőbb csúcsokig emelkedett s példátlanul hosszú időn át meg tudott abban a szédületes magasságban maradni — de a sors nem engedte meg neki, hogy onnan egyenesen átrepülhessen az örökkévaló boldogság honába, meg kellett előbb ismerkednie azzal a gyötrelmes érzéssel, mely az önmagát túlélő költő lelkét

⁴⁰ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai és Debrecen*. Debrecen., 1925. 13. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1925.)

⁴¹ MIKSZÁTH, 172. GÁL, 53. stb.

⁴² MIKSZÁTH, 173., GÁL, 53. stb.

⁴³ ZSIGMOND, 1924/2. 35., KRISTÓF, 44., ZSIGMOND, 1924. 153.

⁴⁴ GÁL, 71.

⁴⁵ GÁL, 71–72.

keseríti el, mikor törődött, öreg tagjaival kénytelen lefelé botorkálni arról a meredek magaslatról, melyet fiatal korában oly tüneményes gyorsasággal ostromolt meg.”⁴⁶ Persze nem lehet bűnös olyan ember, aki olyan életrajzot írhat, mint Jókai a *Politikai divatokban*, talál rá egy jó ellenérvre később Zsigmond,⁴⁷ de Gál apológiája még ügyesebb: „semmi szégyenletest sem követett el, csak egy bántó gixert [!] hibázott bele egy merész vonalú ragyogó életpálya végébe. Kétségkívül, szebb lett volna [!], ha enélkül repül át a halhatatlanságba, ám Jókainak még mindig sokkal kevesebbet kell megbocsátanunk, mint sok más zseninek, csak Rousseau-tól Wilde Oscarig is.”⁴⁸ Természetesen valóban öröm, ha a nemzet géniusza nem hagyja el és nem adja lelencházba számos gyermekét, vagy ha nem homoszexuális, de a legkézenfekvőbb mégis az illelre hivatkozni. „Ami időd még hátra van, az már az alkonyi szünet. Az az idő csupán a tied. Ahhoz már nekünk semmi közünk”. „Ízléstelenség volna szélesen tárgyalni.” Ezeket a mondatokat már Mikszáth mondja, a magam részéről egyet is értek vele, ám őt nem a magánszférát megillető köteles tisztelet, hanem életrajzírói szükség felismerése vezeti, miszerint „csak a közepe Napóleon”.⁴⁹ Az öreg ember (még az öreg gyermek is!) újra gyermek lesz, újra végigmegy ifjúkorán, esetenként még meg is házasodik, mint általa megírt regényhősök (Apafi), hát még ha a meg nem értők belehajszolják, hát még ha érzelmei nagyobbak, mint más halandóké, hát még ha a mindez: bűnhődés. Mert „nagy volt ez, roppant nagy bűnhődés az isteneknek azért a kedélyes tréfájáért, hogy a szívét meghagyták fiatalnak.”⁵⁰ Mikszáth sokféleképpen, részben önmagát is cáfolva apologizál, ráadásul oly módon, hogy a későbbi életrajzi elemeket is előkészíti kultikus érveivel a beillesztésre.

Merthogy a monográfiai életrajzai biológiailag is úgy ábrázolják az idős Jókait, mintha újra kezdte volna életét, s ennek csupán egyik jegye volna a botrányos másodikké házasság. Mikszáth szerint „Karácsony előtt (1903) hazajött rövid időre (ti. Itáliából) s fűnek-fának dicsekedte, hogy új foga nőtt. »A természetben hiszek — mondá — csak ez nem csal. Az új fog azt jelenti, hogy szükségem lesz egy garnitúrra fogra.« Szerette magát kivételes lénynek tartani és volt is valamennyire igaza.”⁵¹ Nem kérdezem most, hogy Mikszáth Kálmán szerint vajon mennyire volt igaza Jókainak, ám annyi bizonyos, hogy az életrajzok szerint Jókai magas életkorával, öregkori termékenységgel, házasságával szinte legyőzte a természeti törvényeket, s már-már itt e földön halhatatlanná lett. Végül azonban a matéria győzedelmeskedett, a lélek pedig elfoglalta méltó helyét az örökkévalóságban. „Végre 1904-ben megszűnt az egyre illúziórontóbb anyagi kapcsolat Jókai költői szellemének csodálatos örökifjúsága és azon létezés között, mely mindenkinél alá van vetve az előbb-utóbb való megöregedés és elmúlás törvényeinek.”⁵²

Jókai három nevezetes mondattal búcsúzott el az árnyékvilágtól. Beöthy Zsolt Jókai halálának másnapján tartott egyetemi előadása szerint az *első utolsó* mondat ez volt: „Az Isten áldja meg a királyt!”⁴⁸ Hérosza ezek szerint Ferenc Józsefet áldva távozott, nyilván nem azért, mintha családul elfordult volna eszméitől, hanem azért, mert e kitüntetett pillanatban utoljára is összegezte a monográfusok által oly szeretettel hangsúlyozott, s a magyar néplelket is pontosan kifejező „ontológiai royalizmusát”. A második utolsó mondat („Lesznek még nekünk vígabb napjaink is!”) érezhetően egyszerre fejezi ki a transzcendesbe távozó lélek (nem kizárólag keresztény)

⁴⁶ ZSIGMOND, 1924/2. 46.

⁴⁷ ZSIGMOND, 1924. 187.

⁴⁸ GÁL, 89.

⁴⁹ MIKSZÁTH, 362–363.

⁵⁰ MIKSZÁTH, 364–367.

⁵¹ MIKSZÁTH, 373., valamint 359.

⁵² ZSIGMOND, 1924. 47.

reményét és a nemzet jobb jövőjébe vetett hitét, a többes szám első személyű igealakokkal finoman érzékeltetve, hogy a nemzet és írójának szétválása csak ideiglenes lehet.⁵³ A harmadik utolsó mondat, a legutolsó, a leghíresebb is egyben: „*Aludni akarok.*” A nagy álmodó aludni tér, minden értelemben eredeti szférájába távozik. Mikszáth szerint „még a halál is oly játszi volt, olyan könnyed, olyan gyöngéd hozzá. Nem a kaszájával vágja le, mint a többi embert, hanem talán egy virágszállal akar rá sújtani s lelke szelíden röppen át a virágra.”⁵⁴ A mindvégig kegyes természet kivételes tapintattal bánik az utolsó pillanatban is kegyeltjével, s amikor az evilágiak temetni mennek a költő királyt, midőn elássák a földbe a „kiégett napot”, a természet megbékülésének jegyeként „a koporsó sírbatevésének néma pillanatában fülemile dal csendül fel a közeli bokorból.”⁵⁵ Új élet kezdődik, az örökkévalóban.

Azt hiszem, nincs most szükség az életraajz kultikus elemeinek összefoglalására, hiszen Jókai életraajzai semmi mást nem is tesznek, mint összefűzik a kultikus alkotórészeket, olyan életet ajándékozva természetfeletti hősüknek, amely illik tulajdonosságaihoz. Erről talán az beszél a legnyilvánvalóbban, hogy egy kései, a legkevesbé sem kultikus szemléletű kismonográfia, a Lengyel Dénesé is csak ezeket a kiválasztott elemeket mozgathatja, hiszen a többi, a kultikusan nem értelmezhető elem már nem is él a szakirodalom emlékezetében.

A mű és a róla szóló beszéd

3.

A szakirodalom egybehangzó állítása szerint Jókai Mór 1894-ig, azaz „ötven esztendő alatt háromszázhuszonnégy kötetet adott ki, vagyis körülbelül háromezer ötszáz nyomtatott ívet, hetven millió nyolcszázötvenhatezer négyszázhatvan négy betűvel.” Olombetűkben kifejezve ez kb. 143,8 km hosszú sort, 355,5 métermázsza, vagyis 3 vagonnyi súlyt alkot. Egy szedőnek az életmű teljes kiadása 70 millió mozdulatot, (évi 280 munkanapot, napi 8 munkaórát számítva) összesen 35 évi munkát jelentene, a Nemzeti Kiadás korának gépei számára pedig 8 évit. A kijelentés már csak azért is kultikus, mert bár látszólag ellenőrizhetőnek tűnik, mégsem az: a gép, az ember nem bírja, „csak Jókai győzte megírni.”⁵⁶ Hogy gép, ember bírná e munkát, szintén lehetne ellenőrizni, ám most inkább arra érdemes felfigyelnünk, hogy a Jókai monográfusok a Szentírásnak kijáró tisztelettel számolgatják az életmű alkotóelemeit, amelyek valóban számosak. Mégpedig olyannyira, hogy már a mennyiség is természetfelettiné tűnik. Hát még ha tudjuk, hogy „a mi Jókaink, úgy kell lenni, alapjában szeretett édes semmittevésben álmodozni, mint egy keleti ember a datolyafa alatt.”⁵⁷ Bizonyára így lehetett, ám a többi szerző inkább azon fáradozik, hogy illő hasonlatot, képet találjon Jókai termékenységének érzékeltetésére, ami valóban nem könnyű feladat. Nógrádi László egy száz kezű, száz fejű óriást vél látni, akinek a „halhatatlanság koronája ott ragyog fején és ő dolgozik: mesél, egyre mesél.”⁵⁸ Szabó László egy fordított sivatagot lát, ahol „a szakadatlan termékenységű virágon csak egy tenyérnyi kopár folt van: a tardonai négy hónap.”⁵⁹ Zsigmond Ferenc egyfelől a „szellemi

⁵³ SZABÓ, 237.

⁵⁴ MIKSZÁTH, 375.

⁵⁵ MIKSZÁTH, 376., KRISTÓF, 96., valamint SZABÓ, 200., NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig.* Bp., 1968., 260. (A továbbiakban: NAGY Miklós)

⁵⁶ KÓRÓSI, 174., 183., *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története.* Nemzeti kiadás, 100. kötet. Bp., 1898. 27., (A továbbiakban NK 100) KRISTÓF, 102.

⁵⁷ MIKSZÁTH, 182.

⁵⁸ NÓGRÁDI, 28., 64.

⁵⁹ SZABÓ, 147.

munkabírás világrekordját” emlegeti, az író, a világirodalom legnagyobb tárcaregényíróját, aki „úgy ontotta az originálokat, mint egy kisebbfajta sokszorosító gyár a reprodukciókat.”⁶⁰ A másutt sokszor emlegetett (bár érthetően félve kimondott) „gépiség” bélyegét Zsigmond még csupán a ’49-ig írt beszélyeken meri felfedezni,⁶¹ ám Szabó László általánosabban fogalmaz: „A mesés termékenység átka Jókain is beteljesül; regényein a gépszerűség bélyege mindinkább kinyomódik, s a költő úgy tűnik élénk, mintha a műzsák fizetett hivatalnoká volna, kinek acták helyett évenként bizonyos kötetszám regényt kellene feldolgoznia.”⁶² Dzsungel, százfejú óriás, világrekorder, gép, sokszorosító üzem, a műzsák hivatalnoká — a hasonlatok (elfojtva a minőségre vonatkozó gyengécske aggályukat) a kritikátlan *mennyiségi* magasztalás nyelvét fedik föl.⁶³

A szakirodalom a mű kultikus tiszteletének belső, minőségi okául az *egyedi jelleget* (világirodalomban, magyar irodalomban egyaránt), a *valóság-illúziót*, az elhíthetést és, harmadikként azt a tulajdonságot nevezi meg, hogy Jókai minden magyarázat ellenére és után, *mindig is titok* marad. Vagyis, hogy minden, amit Jókairól elmondhatunk, csak a felület leírása, lényegtelen és nyilvánvaló dolgok lajstroma. Van viszont egy belső, tovább már nem elemezhető mag, ami az életművet valójában létrehozza, ami már megközelíthetetlen, s csak így nevezhető meg: a *Jókaiság*. A titok az titok, Jókai az Jókai.⁶⁴

A kiindulás az a (sejtés számba is vehető) sugalom, mely szerint Jókai nem alapított irodalmi iskolát, pontosabban „külön iskolát teremtett, melynek egyedüli mestere és képviselője önmaga.”⁶⁵ A titokfejtés tautologikus módusza azonban nem ennek az önállóságnak a pontos körülírását, részletes rajzát követeli meg (ez a kultikus paradigmatába nem illő, emiatt általában rejte, titkoltan jelentkező, helyenként a diszkurzív logika nyelvére építő sejtésekre marad) hanem olyan mondatok leírását, mint pl. Kőrösié: „De ha bármit is írt, mindenüvé belevitte csodálatos egyénisége varázsát, azt a melegséget, hangulatosságot, színt, modort, stílust, melyet egyedülvalóságánál fogva az irodalomtörténetíró nem is keresztelhet egyébnek, mint Jókai-

⁶⁰ ZSIGMOND, 1924. 11., 390.

⁶¹ ZSIGMOND, 59.

⁶² SZABÓ, 222.

⁶³ A kultikus beállítódás fejeződik ki abban is, amikor a szakirodalom Jókai sokat dicsért nyelvében a mindenhol alkalmazható tökéletes, ideális nyelvet látja meg, merthogy pl. „a tudomány nyelve is csak akkor számíthat hatásra, ha Jókai prózájából is tanult egyet-mást. Mert a Jókai stílusa mindenki számára érthető és minden tárgyban használható.” (ZSIGMOND, 1924. 373.) Valóban érdekes kérdés lenne, hogy Jókai stílusa hogyan hatott irodalomtörténészeinek nyelvére. Azt hiszem, a jelenségre valamennyi eddigi szakirodalmi citátumunk jó példa.

A mű kultikus tiszteletének nyomait tovább kutatva, talán ide tartozik az a tény is, hogy Jókai regényeinek, a híresebbeknek legalábbis, a szakirodalom új nevet ad, elvonással. Nyilván praktikus okai is vannak a speciális címhasználatnak, ám amiképpen Madách esetében is szokás a *Tragédiát* emlegetni, azonképpen a *Nábob* (ennek kapcsán *Dilógia*), *Törökvilág*, *Kalandor*, *Kószóú*, *Divatok* stb. hivatkozások egyedülként és megszemélyesítés-jellegű változtatásnak tűnnek, amelyek szoros összhangban állnak a mű kultikus tiszteletének argumentumaival.

⁶⁴ A posztmodern irodalomkritika számára természetesen nem ellenszenves az a felfogás, hogy csak a felület, ha tetszik a jelölők vizsgálhatók, mert a jelölő nem nevezi meg a jelöltet, csupán beindítja a jelölők játékát. Am másfelől a Jókai szakirodalom fennem hirdeti a jelölt, méghozzá egy bizonyos, lényegi jelölt létét a Jókai életmű mögött, ráadásul minden életművi elem mögött *ugyanazt* a lényegi jelöltet, csupán azt állítja, hogy *minden* életmű így működik, így vizsgálható, megfejthető — *kivéve* a Jókaiét. Jókai életműve kitüntetett, számos tényező mellett elsősorban titok-jellege miatt, s mint ilyen kultikus tisztelet tárgyává tehető s teendő.

⁶⁵ GÁL, 236., Kőrösi, 210.

ságnak.”⁶⁶ Az irodalomtörténetíró tehát keresztelni akar, megnevezni, nem pedig megtölteni tartalommal egy elnevezést, vagy körülírni, részletezni, pontosítani valamit, amire pillanatnyilag nincsen szava. Ráadásul világos az is, hogy az a valami, amit keres, megnevezni óhajt, a szerző egyéniségében lakik. Az egyéniség nem azért titok, mert kutat*hatatlan*, mert nincs eszköz behatolni az alkotói tudatba, hanem azért *tilos* kutatni, mert isteni eredetű, szent és megfejthetetlen titok. A végső megoldást soha nem lehet megadni. A tudós végzi a dolgát, elemzi a felületet, „de nincs az a széptani boncolás, mely elvontan, csak megközelítően is fogalmat adhat annak [ti. Jókai elbeszélő és stílusművészetének Sz. L.] megvesztegető bájáról.” Ha a széptani boncolás nem, akkor mi adhat fogalmat? Nos, a válasz kézenfekvő: „egy oldal Jókai műveiből kiszakítva jobban megmagyarázza az író elbeszélő művészetét, mint a legelősebb elméjű elemzés kötelei.” A Jókai-szöveg tehát önmagát elemzi s mint magának legtökéletesebb elemzője feleslegessé is teszi a szakirodalmat. Mert a szakirodalom megöli a művet: „Az író e művészetét elemezni annyi, mint színpompás illatos virágot szirmaira tépdetni.”⁶⁷

Ha pedig talán a szakirodalom el is ér valamiféle eredményt, ha ki is tud valamit mondani a műről, ha esetleg még meghagy valamit a virágból, a lényegig mégsem juthat el, mert „van abban, a mit írsz, még valami, a mi olvasóidat magával ragadja, s a minek okát bonczoló kés hiába keresi, ez a tolnak az a költői varázsa, a melyet a ma csak keveseknek, csak kedveltjeinek ad.”⁶⁸ Varázsod: a varázsod, mondja tehát Eötvös Loránd, s vele Kőrösi. Jókai, mint személy is kiismerhetetlen, hiába a kultikussá tett életrajz, „az egymásra halmozott dokumentumok tömege alatt valami titokzatos üreg halk nesze kísért.”⁶⁹ Még egy gyűjteményes vállalkozás, több tudós és művész közös munkája sem vállalkozik másra, mint hogy „a Jókai-titok leplének egy csücskét föllebenti” *egy pillanatra*, Mikszáth pedig még erre sem, hiszen „ez a lélek nem nyílik meg sehol. Olyan, mint a selyemgubó — nem látszik a belseje a sok selyme miatt.”⁷⁰ Mikszáth felejthetetlen hasonlata pontosan rávilágít a Jókai szakirodalom gondolkodásmódjára, mely szerint a felületnél mélyebben nem vizsgálható mű mögött nem más áll, mint a végső mozgató, mint egy, a felületnél mélyebben nem vizsgálható isteni eredetű lélek. Hogy is volna bizalom a tudományban így?

A legbelső borító, a lélek selyme elfeledi hát a végső titkot, ami épp titok volta miatt az állandóság képzetét kelti és ez az állandóság vetül ki az életmű egészére is. „Ő nem lassan növekvő fa volt az irodalom kertjében, hanem egyszeriben fölmagasodott”,⁷¹ „a fiatal író annyira teljes fegyverzetben ugrik a porondra, hogy műveiben a későbbi évek folyamán legfeljebb a kezdet ígéretei bontakoznak ki, valamivel gazdagabban”,⁷² „a *Hétköznapi* után nem sok meglepetéssel szolgál Jókai”.⁷³ Idők és korok változnak „Jókai azonban maradt, aki volt: ösztönös géniusz, nyíltszavú, gyermekien gátlástalan apostola eszméinek.”⁷⁴

⁶⁶ KÖRÖSI, 215.

⁶⁷ NAGY Sándor, 82., ill. 73.

⁶⁸ EÖTVÖS Loránd ünnepi köszöntője 1894. január 6-án, idézi KÖRÖSI, 250.

⁶⁹ ZSIGMOND, 1924. 1.

⁷⁰ JEK, 4. MIKSZÁTH, 378.

⁷¹ SZABÓ, 143. idézi VADNAY Károly cikkét, Tardonáról.

⁷² SÓTÉR, 58.

⁷³ SÓTÉR, 62.

⁷⁴ NAGY, 325. A kultikus nyelv ebben az esetben kifejezetten a nem művelhető diszkurzív nyelv által üresen hagyott területekre tör be, ha tetszik, a magyarázatot, az elemzést pótolja, azokon a területeken jelentkezik elsősorban, ahol az irodalomtörténésznek nem áll rendelkezésére általa tudományosan tekinthető eszközzrendszer egy gondolat kifejtésére, vagy ha a feladat megoldása túl sok energiát, időt vagy helyet követelne. Ezzel együtt azonban, nem állítom, hogy e kultikus nyelv keve-

A kultikus nyelvhasználatnak számos oka van. Az eddigiek alapján ide sorolhatók: a szerző és a mű kultikus tisztelete, vagyis a kultikus beállítódás; a hiányzó tudományosnak tekinthető eszközrendszer, ill. nyelv; az irodalminak nevezett nyelv átvétele; valamint az a most vizsgálandó felfogás, amely szerint (mint láttuk) a tudomány, „a széptani bonczolás”, az irodalomtörténet, mint „bonczoló kés” alkalmatlan a selyemgubó felfejtésére, ha ugyanis a diszkurzív logika nyelve nem alkalmas, ha a mű maga (ha tetszik: *egy rózsaszál*) szebben beszél, jobban interpretál, akkor a tudomány felesleges, belső logikája szerint *el kellene hallgatnia*, hiszen tevékenysége megöli az élő organizmust, a kés a boncmesteré s nem a sebészé.⁷⁵

Az irodalomtörténet azonban (bármennyire tanácsolja is ezt a kritikának) maga nem szívesen hallgatna el, hiszen nagyhatalmi tervei számosak. Minimális programja szerint *legalábbis* az olvasók kalauza kíván lenni, a maximális program szerint megpótolni kívánja az életművet. Ha viszont legalább annyira lelkiismeretes, hogy *eszközei elégtelenségét* belássa, le kell cserélnie azokat. Vagy elhallgat, vagy nyelvet vált.

A kultikus nyelv használata tehát véleményem szerint abból is következik, hogy az elégtelennek vélt vagy bizonyult tudományos nyelv, a diszkurzív logika ellenőrizhető mondatainak nyelve elvetése után, az irodalomtörténész ahhoz a nyelvhez fordul, amelyet amúgy is ideálisnak tart, amely amúgy is leginkább értelmezi a művet, amellyel szemben eleve kisebbségi érzéssel viseltetik: az ellenőrizhetetlen kijelentések nyelvéhez, az önmagát értelmező nyelv kijelentéseihez, az irodalom nyelvéhez, a fikció nyelvéhez, a mű nyelvéhez, a képes beszéd nyelvéhez: Jókai nyelvéhez.

Az irodalomtörténet ezzel a némiképp kétségbeesett kísérlettel az elhalgatás elől menekül. A nyelvet keresi amilyen (szerinte) még érvényesen beszélhet az irodalomról, s főként a mű jelentéséről. Az irodalomról szóló utolsó olyan érvényes nyelvet, amely még a hallgatáson innen van, az irodalom nyelvében találja meg. Durván és általánosítva úgy gondolom tehát, hogy a tudomány nyelvébe beszívargó irodalmi elemeket nevezi a tudomány kultikus nyelvhasználatnak: a kultikus nyelv elemei

sebbet vagy értéktelenebbet mond a műről, mint a tudományosnak nevezett eszközrendszer, csupán azt, hogy mást és másképpen, s ezért nehezen illeszthető logikus nyelvi struktúrába.

⁷⁵ Ezt a logikusan következő tételt a Jókai szakirodalomban a legtöbben Erdélyi Jánosra hivatkozva sugallják. „Jókai hosszú írói pályáján kivívta azt, hogy nem ugyan bírálaton felül, hanem bírálaton kívül áll.” Kőrösi még nem hivatkozik, de finom distinkciójával azt hiszem, azt sugallja, hogy Jókai nem *egy bizonyos norma* felett, hanem *e bírálaton, mint olyanon* kívül áll. (KÖRÖSI, 120.) NÓGRÁDI László ezt a következőképp mondja: „Magát a kritikust is elbűvöli csodálatos tehetsége és akarva nem akarva bámulója lesz ennek a nagy szellemnek. Erdélyi János kiváló kritikuskunk 1855-ben a Pesti Naplóban tanulmányt írt *Egy századnegyed a magyar szépirodalomban* címen, ebben Jókairól is megemlékezvén mondani valóját így fejezi ki: 'Jókai inkább élvezendő, mint ítéendő.' És ez igaz!” (NÓGRÁDI, 63.) Nógrádi szerint tehát a kritika nem feladja normáit, hanem a mű *feladatja* véle, a mű valósággal kierőszakolja a kritikátlan magasztalást, a „bámulást”. Az idézet itt még pontos. Az „élvezendő” tehát itt még nem a hallgatás parancsa, csupán az ítélező funkció feladására tett fellívás, erősítvén a mű sugalmát. Szabó László is pontosan idéz még, és hozzáteszi „de hogyan is lehetne elítélni, lesújtani egy művet, ha azt olvasni élvezet?” (SZABÓ, 206.) Szabó tehát még pontosan érti Erdélyit, de már hozzáteszi, hogy eleve *lehetetlen is* negatív kritikával élni. Mikszáth szerint viszont Erdélyi azt mondta, hogy „Jókait nem kell bírálni, Jókait élvezni kell.” (MIKSZÁTH, 279.) Az eredetileg állító tartalmú félmondatot tehát Mikszáth tagadóvá fejleszti: nincs szükség a bírálatra, az élvezetre van szükség. Kristóf szerint viszont Erdélyi kifejezetten azt mondta, hogy „Jókait olvasni kell és nem bírálni.” (KRISTÓF, 100.) Szerinte tehát, ha jól értem, már nem csupán a bírálat ellenjavallt, de a műről szóló bármiféle beszéd is: a Jókai-val való egyetlen adekvát bánásmód a pusztá befogadás. Vonakodva írom le a több formában is idéitlen közhelyé sivárodott mondatot, de azt hiszem, az Erdélyi-mondat értelmezése valóban az „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” téziséhez konvergál.

az irodalomnak nevezett szövegcsoporthból származnak. A tudomány szempontjából a kultikus nyelven beszélő tudományosnak nevezett szövegek az *irodalom nyelvén hallgatnak*. A tudomány nyelvének kultusztörténeti vizsgálata tehát (tovább erősítve primer és szekunder szövegek összefüggéseinek rajzát) ugyanolyan interpretációs problémákat vet fel, mint az irodalomé. Ebből következőleg aligha hihetem, hogy a kultikus nyelvi elemekről vallott bármely értelmező állításom *ellenőrizhető*. (Vagy csupán annyira és úgy, mint egy irodalmi szöveg interpretációjának állításai.)

É rövid, az eddigiekből következően kikerülhetetlen kitérő után értünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy mit mond mindennek fényében az irodalomtörténet a (negatív) kritikáról, illetve, hogy hogyan apologizál annak kiemelkedőbb darabjaival szemben.⁷⁶

A Jókai-szakirodalomban nem csupán arról van szó, hogy *a széptani boncolás haszontalan* („Az eszközöket még tovább lehetne fürkészni, — de azt aligha szükséges bizonyítani, amit az olvasók mindig tudtak: hogy Jókai nem unalmas” — mondja Jókai elhíthető művészetéről még maga Barta János is⁷⁷), nem is csupán arról, hogy *nem érhet el a kifürkészhetetlen megértéséig* („... a kritikusnak itt ismét kezd elakadozni a szava, mert a művészet mivolta végső fokon épp olyan titokzatos, mint magáé az élet, mely benne tükröződik” — így Zsigmond Ferenc⁷⁸) és nem is csupán arról, hogy *az elemzés fölösleges*, hiszen „alakjának fővonalai, írói jelentőségének általános becse már ma is egészen világosan áll előttünk” — mint Kristóf György vallja.⁷⁹ Hanem, amint láttuk, arról is szó van, hogy Jókairól egy bizonyos módon és értelemben nem kell, nem lehet és nem szabad beszélni. Az irodalomtörténet szinte egyöntetű megdöbbenéssel veszi észre, hogy egyesek, főként kritikusok, leginkább pedig Gyulai és Péterfy mégis beszélnek a Jókai-regényekről, elemzik azokat, sőt negatív ítéletet mondanak ki róla. Ezen kritikusok és szövegeik természetesen kivívják az irodalomtörténet sokoldalú megvetését és rögzített stratégiájú apológiáit.

Jókai hatása persze az ebben az esetben is: varázsos. Szabó László nem mulasztja el megjegyezni, hogy ez a varázs oly nagy, hogy Jókai legfőbb erőnyeit (a magyar típus hiteles rajzát, ill. nagy fabulátor voltát, nyelvi egyszerűségét) nem mások, hanem a két legnagyobb ellenség rajzolta meg, ami önmagában is elég a kötetnyi lesújtó kritika ellensúlyozására.⁸⁰ A Jókai-titok tehát még ellenségeit is a maga oldalára képes állítani, ők maguk cáfolják saját kritikai iskolájukat — legalábbis Szabó olvasatában. Ez a gondolat, ha nem is feltétlenül bravúros, de mindenképpen *mutatvány*, miként a Zsigmond Ferencé is. „Íme, mily könnyű a kritika szűrőjével felfogni egy kis salakot — mondja a nyelvi hibák alapos és terjedelmes elemzése után, Sz. L. — miközben a mesemondás ezer színben tündöklő, de kristálytisza folyama álomszerűen tovasik-

⁷⁶ „A kultikus beállítódás abban különbözik a kritikaitól, hogy Shakespeare *kifürkészhetetlen* tökéletességébe vetett hittel akkor is kész az apológiára, ha olyasmit tapasztal egy-egy drámájában, amit saját normái vagy ízlése szerint minden alkotó művében el kellene ítélnie, s más alkotóknál el is ítél. Így persze a kultikus attitűd Shakespeare drámáinak elemzését (legalábbis mint *kritikai* eljárást) megfosztja igazi tétjétől, kétesélyes gondolati kalandból előre megjósolható kimenetelűvé szegényíti, s bár a theodicea mindenáron igazoló műveleteihez is nemegyszer bravúros gondolati mutatványokra van szükség, az apologéta gyakran teszi le kritikusai fegyvereit, a megadás paradox megkönnyebbülésével, a drámairó lábai elé.” (DÁVIDHÁZI, 8.) Dávidházi hihetetlenül precíz mondatai a Jókai-regényekkel kapcsolatos kultikus, egyben mégis irodalomtörténetírói szövegekben megjelenő apológiák stratégiáira csak megszorításokkal érvényesek.

⁷⁷ BARTA JÁNOS, *Jókai és a művészi igazság*. In. Uő., *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1966. 61–91.

⁷⁸ ZSIGMOND, 1924. 332.

⁷⁹ KRISTÓF, 98.

⁸⁰ SZABÓ, 203.

lik előlünk.”⁸¹ A szerző itt már nem más, hanem saját kritikái tetteit teszi semmivé, kifejezvé a kultikus irodalomtörténeti paradigma két alap-állítását is, mely szerint a Jókai-lényeg a történetalakításban rejlik, ill. hogy ez a történetmondás elemezhetetlen, szabályokra vissza nem vezethető és eredeti. Ezek már talán ellenőrizhető állítások, ám létük alapja mindenképpen a kultikus paradigma, mellyel *együtt* megnehezítik a kritikussá, elemző, értelmező közelítést.

Az apológiák stratégiája egyébként alapvetően nem más, mint az axiómaként kimondott három állítás (ti. a kritika *haszontalan, eredménytelen és fölösleges*) konkretizálása, alkalmazása, újra mondása. A Jókai-kritika először is nem adott semmit a Jókai-poétikának. Szabó szerint pl. Jókai ugyan ebben a tekintetben nem állandó, vagy statikus, de kritikusaikat nem tanult semmit, fejlődése autokton: „Jókai hatvan éves írói pályáján nagyon sokat tanult, de abban az irányban, a melyben kritikusaí óhajtották, sohasem javult.”⁸² A kritikák Jókai olvasói befogadását sem befolyásolhatták, mert „egy író népszerűségét a maga korában csak egy új író veheti el vagy oszthatja meg, a kritikusok soha.”⁸³ Ráadásul (egyébként Gyulai kultuszellenes alapállását ismerve valószínűleg helyesen⁸⁴) a szakirodalom úgy látja, hogy a kritika, épp a kultusz ellen harcolva alakított ki olyan beszédmodot, amely lehetetlenné teszi Jókai igaz megismerését. „Az egykorú szertelen Jókai-imádatot tehát azért is károsnak kell tartanunk, mert ez okozta, hogy Gyulai mesteri kezéből jóformán csak tagadólagos vonásokat bírnak Jókai arcképéhez. Ezért van az, hogy ma is a hibák megállapítása terén mutatkozik gyakorlottabbnak, kiforrottabbnak a Jókai kritika, mintsem a Jókai-művek rendkívüli szépségeinek fölismerésében és magyarázásában.”⁸⁵ Zsigmond tehát — váratlan *ellenőrizhetőséggel* — azt mondja, hogy a kultikus tisztelet *semmit* sem ad Jókai megismeréséhez, a kritika meg csupán negatívumokat. Az értékelés pozitív oldala, egyben megértése elmarad. Mindennek oka, a szakirodalom szerint az, hogy „a telhetetlen kritikusok pedig éppen abba a hibába esnek, amelyet kifogásolnak Jókainál, hogy az összes hősök hősiességét, az összes tudósok tudását és az összes erényeket egy lakba önti, mert ők meg az összes írók fényes tulajdonságait az egy Jókain követelik.”⁸⁶ Jókai rövid vitaperiódus után elfelejti a kritikát, mint olyant, még menekül is előle, minek következményeit a szakirodalom nem hallgatja el. Jókainak sohasem volt tárgyilagos bírálata, az alkalmi szerzők dicsérték, a professzionális kritikusok szidták, a közönséget az alkalmi szerzők irányítják, a professzionálisak pedig egyre durvábbak lesznek. Aztán az életmű közönsége lesz hűtlen: 1888-tól elfordul kedvencétől, a profik pedig neki ajándékozzák az 1890-es Péczely-díjat — akkor, későn, amikor már az alkalmi kritikusok magára hagyják Jókait.⁸⁷

Talán meglepő, de mégis azt kell mondanom, hogy a kultikus paradigma alapszerzői az irodalomtörténet és a kritika, a kultikus beállítódás és a tüzetes széptani boncolás, ha tetszik a *laudatio* és a *vituperatio* szövegeinek viszonyát *ellenőrizhető mondatokkal* sőt, megítélésem szerint fő vonalaiban *helyesen* írják le. Jól érzékeltetik, hogy a kritikátlan magasztalás és az ezen tévelygések ellen háborút indító buzgalma között hogyan s miért marad üresen az értő értékelés terepe, a józan, előítéletektől mentes Jókai-szemléleté — ami ma már oly nehezen kialakítható. Már csak azért is, mert a Gyulai *utáni* Jókai-szakirodalom (márpedig az *összes* Jókai-monográfia és gyűjteményes munka ilyen) *mentségeket* keres Jókainak. Mivel pedig ezt Gyulaival szemben,

⁸¹ ZSIGMOND, 1924. 372.

⁸² SZABÓ, 204.

⁸³ MIKSZÁTH, 77.

⁸⁴ DÁVIDHÁZI, 9–10.

⁸⁵ ZSIGMOND, 1924. 407., valamint ZSIGMOND, 1925. 4.

⁸⁶ MIKSZÁTH, 280.

⁸⁷ MIKSZÁTH, 334–335.

alapvetően az oppozícióra építve teszi, valójában *belül marad* a cáfolni kívánt paradigmán. Nem sikerült más paradigmát, normarendszert megtennie a bíráló alapjául. A kultikus nyelv tehát, nyilvánvalóan céljai ellenére, magába olvasztotta azt a negatív alapozású kritikai trendet, amelyet részben saját kultikus előzményei indukáltak, s amely ellen kiásta és folyamatosan forgatta a csatabárdot. A féltelen laudation és a más normákon alapuló szükségszerűen a vituperatióra építő nyelvek alkotják tehát mai Jókai értésünk alapvonalait: a selyembubó és a „bonczoló kés” szövetsége létrejött.

Ha nem is szándékosan. Nógrádi Sándor szerint elismerhetjük, hogy „a műremek mellett akadnak kevésbé értékesek is, emberileg az másképp nem is lehet, de joggal állíthatjuk, hogy teljesen értéktelen egy sincs.”⁸⁸ A szerző tehát az általános emberi esendőségre hivatkozik, elismeri, hogy el kellene ítélnie a hibákat (azon elemeket tehát, amelyek normái vagy ízlése szerint hibáztathatók), de mégis vonakodva teszi, miként társa is. „Nincs a világnak olyan nagy szellemi művésze, akinek minden alkotása remekmű legyen. Tudomásul kell vennünk, hogy még a bolygók tökéletes pályáján is érzékelhetők kilengések, s hogy még a jó öreg Homeros is szundikált néha.”⁸⁹ Mások szerint már nem is az életművön belül vannak jobb, ill. rosszabb darabok, hanem „szépségek és hibák” együtt alkotják műveit, csak hogy az utóbbiak eltörpülnek az előbbiek mellett. „E kritikusok igazat írtak, látták az erényeket és hibákat, de összeadni és kivonni nem tudtak vagy nem akartak.”⁹⁰

A Jókai-szakirodalom tehát nyögve-nyelve mégiscsak számonkéri a durvának tartott kritika normáit az imádott Jókain; nyelve, ha tetszik nem a *kivételezésé* (diáknyelvi értelemben), hanem a *protekcióné* (diáknyelvi és köznyelvi értelemben). Sőtér nagy művének *A Jókai-probléma* című fejezetében azt hiszem helyesen írja le a helyzetet.⁹¹ „A feltétel nélküli bálványozók s a fanyalgó, szándékosan rövidlító kritikusok nem voltak-e ugyanegy félreértés áldozatai?” Sőtér szerint az öregapós Jókait rajzoló Mikszáthé az utolsó szó, akinek műve után Gyulai-Péterfy kritikai torzszülöttje már nem lehetett zavaró, mert *elfelejtődött*.⁹² (Az én véleményem szerint azért, mert *beolvadt*.)

Az élet és a mű

Gondolom, az eddigiekben is feltűnt, hogy a Jókai-szakirodalom nem választja szét a szerzőt és az életművet: amikor Jókait mond, gyakran az életműre (is) gondol. Ember és szöveg kibogozhatatlanul összefonódnak: a megnevezések az életműről vallott felfogást is összegzik, az életrajz az életműre (is) épül, aki az életművet védi

⁸⁸ NAGY Sándor, 99.

⁸⁹ KRISTÓF, 36.

⁹⁰ ZSIGMOND, 1924/2. 34., MIKSZÁTH, 192.

⁹¹ SÓTÉR, 5–22.

⁹² Mindezek a kijelentések azonban (Sótérét is beleértve) bármennyire is ellenőrizhetőeknek, vagy mint ilyenek, helyenként helytállóknak tűnnek is, megőrzik eredeti kultikus karakterüket, ha mással nem, azzal, hogy még mindig a kifürkészhetetlen, igazi Jókait keresik. Márpedig ugyan ki mondhatja meg, hogy a számtalan Jókai közül vajh' melyik az igazi? Vajon Sótér „hiteles élet-ismerője”, Mikszáth „anekdotás nagyapája”, Lengyel Dénes „forradalmár írója”, a hagyományos marxista irodalomtudomány „nemesi-rendi szószólója” — vajon melyik a hiteles és igaz? Félre lehet-e tenni előítéleteinket és vajon meg lehet-e látni és mutatni az igazi, egyetlen, *an Sich* Jókait, torzítás és ferdtés nélkül? Vagy talán csupán jól, vagy kevésbé jól megalkotott képeink, tudati konstrukcióink vannak róla? De ezt már csak kérdezni merem. Csak annyit állíthatok biztosan, hogy ezekre a kérdésekre a Jókai-szakirodalom kivétel nélkül mindig *igenmel* felel, s hogy ez a válasz a kultikus nyelv és paradigma sarkköve.

a kritika túlságaival szemben, az a szerzőt is védi, aki Jókairól alkot összképet, az a műről beszél, az *an Sich* Jókai azonos a művek legbelső lényegével.

Mikszáth persze ebben is élenjár. Szerinte a „megújhodott Móric” olyan, „mintha csak a saját regényeinek egy élve ide vetett hőse lenne”, szerinte Jókai „maga is hőseit játszotta, ha tehette és ha nem nagyon kényelmetlen volt a játék”, 1869 januárjában például nezetes párbajt vívott Csernátony miatt Pulszky Ferencsel; úgy élt mint hősei, öregkori szerelembe esett, mint regényhőse, Apafi Mihály; az *Öreg ember, nem vén ember*ben önmagát írta meg, bűnhődése pedig „csak egy Jókai-féle tragikum, mely őt a külső világnak vele szemben való viselkedésében, — az ő szemüvege szerint éri.”⁹³

„Érdekes, amit írt; érdekes, ahogy élt. Szóval mindenképpen tudott népszerű lenni.”⁹⁴ Kristóf klasszikus tömörségű mondatai nyilván a szintén klasszikusnak tekinthető *facere scribendi, scribere legenda* toposzát írják és alkalmazzák újra, igen beszédesen. Mindebből persze kényszerítő logikával következik, hogy „Ő tulajdonképpen sohasem keveredett bele a közönséges, földi, reális viszonyokba, félig mindig más világokban élt. [...] sohasem tudta elválasztani a mesét a valóságtól, sem a mindennapi élet viszonyaiban, sem a történetekben, sem az emberekben.”⁹⁵ De hát milyen is lehetne egy Jókai regényhős? Olyan ember volt Jókai, hogy *hőse*, Kakas Márton helyett is ő vívta a párbajokat — meg bizony ő használta a miskolci „Olvasó egyesület” által 1861-ben Kakas Mártonnak küldött tájékoztatóját is. (Ami persze arra is mutat, hogy nem kizárólag Jókai nem tudta elválasztani a mesét a valóságtól.)⁹⁶

Herceg Ferenc már nyilván a homéroszi mintát is követi, amikor felhívja már-már lankadó figyelmünket arra, hogy „Jókai képzeletének sugalló energiája olyan nagy, hogy ott, ahol a leírásban kiegyenlíthetetlen ellentétbe kerül a valósággal, a köztudat gyakran Jókai pártjára áll. Hogy megmaradjunk az *Aranyember* mellett: aldunai hajós emberek, mivel az utasok által keresett Noémi szigetét semmiképpen nem tudták elhelyezni a térképen, hol egyik, hol másik dunai szigettől vitatták el becsületes, régi nevét, hogy elkereszteljék Senki szigetének.”⁹⁷ Az azonosítás vágyát Herceg még csupán az egyszerű népek vágyának tudja, pedig a való és a szövegvilág azonosítását még maga Kőrösi is elvégzi, amikor arról tudósít, hogy „a Senki, azaz [kiemelés tőlem Sz. L.] Osztrovo szigetén, a csendőrörs közelében előadták az Arany ember első felvonását magyar, német és szerb nyelven, egy nagyobb népünnepély keretében.”⁹⁸ A nyilván valóban lezajlott kultikus esemény afirmatív felidézése láthatóan nem esett a tudós esztéta nehezére.

Élet és mű összhangját azzal is kiemelik a szakirodalom szerzői, hogy (ismerve Jókai többször is kifejtett alkotómódszerét, mely szerint „belülről” a szereplőkbe beleélve magát írta regényeit) nehezen boncolható személyiségét állítják regényhőseivel párhuzamba és viszont: Nógrádi szerint pl. Jókai jó hősei alkotójukra hasonlítanak, a rosszak tulajdonságai ellentétei az övéinek. Másik felosztása szerint az ideális hősök olyanok, amilyenek Jókai óhajtotta az embert, a gonoszok amilyenek nem óhajtja, a reális hősök pedig olyanok, amilyenek az emberek a valóságban.⁹⁹ E második felosztás tárja fel e gondolkodás kultikus mozgatórugóit: Jókai ideális, óhajtott-fajta

⁹³ MIKSZÁTH, 73., 266., 363–364., 370.

⁹⁴ KRISTÓF, 3.

⁹⁵ GÁL, 67.

⁹⁶ MIKSZÁTH, 211. Arról már nem is szólva, hogy a pompás (és csak néhol kultikus) életrajzot író Eötvös Károly szerint Jókai az Aranyember lányát is szeretete! Sőt (vagy legalábbis) nem más, mint Domokos Jánosnak, az Aranyember modelljének negyedik leánya, Terézia lehetett Jókai Mór első szerelme. (Eötvös, 252.)

⁹⁷ JEK, 5.

⁹⁸ KŐRÖSI, 290.

⁹⁹ NAGY Sándor, 48–49.

ember — legalábbis a kultikus nyelvű szakíró ilyennek kívánja látni és láttatni. Nagy Sándor így summázza vélekedését: „Jókai alakja sok tekintetben hasonlít ideális hősei jelleméhez, élete pedig a legszebb regénye, melyet nem tollával, hanem tetteivel írt meg.”¹⁰⁰ Élet és mű tehát itt már véglegesen összefonódik: a mű a valóságot duplázza meg, az élet pedig mű, regény. Fictio és realitás viszonyai véglegesen összekeverednek immár: a szöveg a való rangjára emelkedik, a valóság, az elmúlt realitás pedig szöveggé válik.

Zsigmond Ferenc Jókai életét egészében és részeiben egyaránt regénynek látja már, ám Nógrádival ellentétben (és összhangban a kultikus életrajzok hagyományai-val) e mű szerzője nem Jókai maga, hanem a sors. Ami azonban nem lehet tökéletes szerző, legalábbis nem oly tökéletes, mint hőse, Jókai. „A vaksorsnak, ha csak egy parányi művészi érzéke lett volna is, az ötvenéves nagyszerű jubileum után rögtön el kellett volna ragadnia Jókait az emberek szeme elől, hogy ezek utolsó benyomásként őrizhették volna lelkükben a nagy magyar mesemondó országra-világra szóló megdicsőítését.”¹⁰¹ A sors tehát hibázott: elrontotta az életet, mint művet, hagyta a leépülést, a materiális fölényét, a kiábrándító valóságot eluralkodni — belehibázott a kultikus műbe.

A valóság azonban nem mindig kiábrándító. Vannak esetek, vannak személyek, amelyek, akik hitelesítik a Jókai-regényvilágot — ilyenkor kiderül, hogy bizony a reális világ némely kitüntetett ponton valóban olyan, amilyennek Jókai ábrázolta. Vagy legalábbis a kultikus szemlélet hajlamos Jókai szemével nézni a világot, keresi a bizonyító elemeket a valóságban, ami maga a legjobb, és legnagyobb apológia. Gyalui Farkas szerint pl. gr. Teleki Sándor „egy Jókai regény-hős, aki maga is igazolja [!] Jókait azokkal szemben, akik azt írják róla, hogy mesealakokat ír le.”¹⁰² Vannak persze bátrak, akik (mint tudjuk) olyan emberekké kívánnak válni „akihez képest Jókai hősei közönséges tucatemberek”, és itt a Jókai-hős már életprogrammá válik, ha tetszik a misztikus unió célpontjává, ám az igazi apológia maga a szerzői személy. „Méltán mondhatjuk el róla, hogy műveit életmódjával hitelesítette és szentesítette, s nem lehet szemére vetnünk az egyoldalúan anyagi emberábrázolást annak, aki anygal volt maga is.” Sőtér fokozhatatlan világosságú mondata nem igényel kommentárt. Mindennek fényében Szini Gyula tehát nem tett mást, mint készpénznek vett, megvalósított; igazolhatónak vélt és igazolt egy szakirodalmi toposzt, midőn megalkotta művét.¹⁰³

Amikor aztán Nagy Miklós, aki egyébként maga is megemlíti Szini művét, valóban fel tud mutatni olyan regényt, amelyben *Wahrheit und Dichtung* ténylegesen összefonódik, nevezetesen a *Politikai divatok*at, aholis, mint tudjuk, Jókai Pusztafi verseként beillesztette a szövegbe saját *Minek jön az vissza* című művének 2 strófáját — nos, akkor a kultikus paradigmán nevelkedett olvasó ezen ellenőrizhető mondatokat is olvashatja a kultikus állítások *bizonyítékaként*.¹⁰⁴

¹⁰⁰ NAGY Sándor, 5.

¹⁰¹ ZSIGMOND, 1924/2. 14., 67.

¹⁰² Jókai Erdélyben. A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében. Összeállították: TABÉRY Géza és INCZE Ernő. 1925., 62. (A továbbiakban: JE.)

¹⁰³ SZINI Gyula, *Jókai. Egy élet regénye*. Bp., Lengyel Dénesnél a „Jókai életrajza éppen olyan izgalmas, mint legjobb regényei” toposz már a fűlészövegen is megjelenik, ami nem is csoda, hiszen az újabb művek között talán e mű jeleskedik a kultikus jellegű szakirodalmi toposzok közhelyé silányításában. Elérve ezzel azt, hogy a kultikus nyelv már nem jelenti feltétlenül egyben a kultikus beállítódást is! Mindemellett mégis nagyon beszédes, hiszen a szakrális életrajz magyarázó funkciójának helyébe itt már véglegesen a regényvilág lép, a szakrális történet helyét a Jókai-történet foglalja immár el. A kör bezárult.

¹⁰⁴ NAGY Miklós, 217., 226., 243.

Jókai tehát olyan, mint hősei — élete olyan, mint legjobb regénye. A kritika ezen állításokkal olvasztotta össze az életet és művet, hogy azok immár szinte szétbomozhatatlan együtttest alkossanak. Midőn azonban a szakirodalom a saját maga által megalkotott szakrális életrajz helyére az ideális Jókai által megalkotott ideális és elvont Jókai regényt állította, akkor nem csupán észrevette, hogy a két történet hasonlít (ami egyébként nem elfelejtendő sejtés is egyben), hanem tovább közelítette Jókai auktoritásfokát a Szentíráséhoz. A szakirodalom (mint láttuk) más összefüggésben állítja, hogy az *elemzést* feleslegessé teszi a mű maga. Itt azonban azt állítja, hogy az *értelmezést* is. Ha ugyanis a művet a személy értelmezi, ha a jelentés az alkotóban lakik — akkor ott is kell keresni. Világos azonban, hogy maga a személy is nehezen értelmezhető és a narratív értelmezések közül természetesen a mű a legalkalmasabb. Így tehát élet és mű, szerző és regény egymást kölcsönösen értelmezik, egyben mindennél tökéletesebben is.

A mű tehát (az alkotó személyén keresztül) újra csak önmagát interpretálja, miként *Luther szerint* a Szentírás. A szent szerző pedig kizárólag a műből ismerhető meg helyesen. Sajátos, kultikus hermeneutikus kör ez, ami művet és szerzőt egyként az érinthetlenségben helyez el. Mű és szerző kifürkészhetetlen tökéletessége, valóban bravúros gondolati mutatványok után, valóban megjósolható kimenetelűvé szegényíti az értelmezés kalandját is. Azt hiszem, ez az uralomra jutott gondolat az, amely az istenítés művét befejezetté téve egyben el is idegenít, saját céljait semmisítve meg. Ugyanis *minek az olvasás, ha nem kaland?*

Istenítés ide, szakrális szöveg oda, Jókai szövege *annyira azért mégsem földöntúli*, hogy — miként a Biblia — olvasó nélkül is létezhesék.

A kultikus nyelv vázolt tényerése, a kultusz jelen stratégiája végeredményében *elidegenít az olvasástól* (gondolom: céljaival ellentétben), valójában minden megközelítést megnehezít, ennyiben pedig *kultúraellenes*.

A szakirodalom az irodalmi kultusz szokásrendjéről

5

Egyértelmű és közösen vallott alapvető parancsa az irodalomtörténetnek, hogy „Jókai emlékezetét folyton ébren kell tartani.”¹⁰⁵ E kultikusnak nem nevezhető parancs bennfoglaló jellegű: az emlék bármiféle őrzése *erény*, minden további kérdés ebből az alapállásból tevődik fel. A kultusz a szakirodalom felfogása szerint kitüntetett értékű. „A rajongó szeretet, mellyel e pillanatban a magyar nemzet körülveszi Jókait, fényes bizonyossága e nemzet fennkölt gondolkodásmódjának.”¹⁰⁶ — vallja a Jókai *Emlékkönyv* 1924-ben, egyben pedig visszaemlékezik (óhajtva) a boldogabb 1894-es jubileumra: „Milyen boldog volt akkor a magyar nemzet, amikor Jókai iránt nemcsak a lelkesedés elmúló zajával, hanem áldozatkészségével még annak életében be tudta bizonyítani fennkölt gondolkodásmódját, le tudta róni háláját.”¹⁰⁷

Az irodalmi kultusz tehát a fennkölt gondolkodásmód jegye, amely a lelkesedésben és az áldozatkészségben ölthet testet, ez utóbbiban (konkrétan: a szövegkiadásban) értékesebben. A kultuszról alkotott felfogás tehát *ebben az esetben* igenis serkentőleg hat a kultúrára. A kultusz a szakirodalom szerint egyértelműen (részben emiatt) érték: Mikszáth fel is hívja a figyelmet, hogy a Török Jánostól 1856-ban Kemény által átvett *Pesti Napló*, „ez az elterjedt nagy tekintélyű orgánum vitte be eleinte

¹⁰⁵ SZABÓ, 5.

¹⁰⁶ JEK, 58.

¹⁰⁷ JEK, 61.

legjobban a közönségbe a Jókai-kultuszt.¹⁰⁸ A kezdeményező orgánium tehát kitüntetetten érdekes, méltó a filológiával egyébként keveset bajlódó Mikszáth figyelmére.¹⁰⁹

A szerzők többségének számára a kultusz szertartásai egyértelműen értéket hozdoznak. Zsigmond Ferenc az első, aki aggályait fejezi ki a centenáriumokról, mint veszedelmes időpontokról: „Ézelőtt az alkalmosság szempontjából legfeljebb az émélygős dicséretnek egyoldalúsága tette unalmassá [az ünnepi időpontokat Sz. L.]... Ezek az egyhangú idők megszűntek. Például a Jókai-centenárium alkalmi hozsannái még el sem kezdődtek, már fölhangzott az egyik táborból a »feszítsd meg!«” Bizony, már az is nagyon beszédes, hogy mit ad a támadók szájába az előítéletektől menekedni igyekvő kritikus, akinek szándéka a tudomány objektívítás ábrándján alapul: „A higgadtabb és lelkiismeretesebb ember megdöbbenve kérdezi önmagától: mit lehet tenni ilyen végletesen kiéleződött helyzetben? Talán próbáljam alkalmi magasztalással túlkiabálni az ünneprontó közbeszólásokat? Ép úgy nem akarok érteni az egyikhez, mint a másikhoz. A felekezeti szenvedély sehol sincs kevésbé a helyén, mint a tudományban. Az ellentétéktől robbanásig feszült mai helyzet az igazi tudomány álláspontját gyökerében kezdi veszélyeztetni.”¹¹⁰

Míg tehát pl. Kristóf György művének óhaja „nem haszontalan eszköz lenni az ünnepi visszaemlékezés napjaiban, a Jókai-kultusz terjedésében”¹¹¹, addig Zsigmond már megfogalmazza a Jókai-szakirodalom legalapvetőbb problémáját: ellenőrizhetetlen magasztaló alkalmi hozsanna¹¹² vagy ünneprontó ledorongolás vajon

¹⁰⁸ MIKSZÁTH, 200.

¹⁰⁹ A kultusz, Jókai kultusza egyébként maga is nyitás: a magyar irodalmi klasszikusok kultuszának nyitánya. A Nemzeti Kiadás 1894-es alkalmi kötete az első oldalon szögezi le, hogy Jókai 50 éves Jubileumához hasonlólt csak Toldy Ferenc és Pulszky Ferenc esetében tapasztalhatott az érdeklődő, „de ezek az ünnepek sem érdekelték a nagy közösséget annyira, mint a híres regényíró jubileuma. (Jókai Mór írói működésének ötvenedik évfordulója. 1894. január 6. Kiadja a Jókai-jubileum rendező bizottsága. Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás. Alkalmi kötet. Bp., 1894. A továbbiakban: *Alkalmi*.) A mű egészének célja sem más, mint hogy részletesen dokumentálja az első ünnepet: „legyen ez a kötet emléke annak a magyar művelődéstörténelemben eddig példátlan nemzeti ünnepnek, melyet egy élő író iránt tanúsított.” (*Alkalmi*, 13.) Elsőség, művelődéstörténeti érték, élő író — ezek a fő pontjai a vélekedésnek, amely az ünnepély részletes ismertetéséhez, a különböző bizottsági névsorok közléséhez, bibliografizálásához, és az önreflexív Jókai-szövegek közléséhez vezetnek. Kőrösi kifejezetten dicsőíti a magyarokat, a lelkesedésben egész Európában első irodalmi kultusz miatt, mely az ő látásmódja szerint is demokratizál és egységesít, irodalomtörténeti jelentősége pedig kifejezetten európai méretű. Kőrösi szerint a Jókai kultuszt csak az 1859-es Kazinczy ünnep előzte meg. (Kőrösi, 217., 245.) Mikszáth már a Berzsenyi-ünnepélyeket is az előzmények közé sorolja, általában pedig azt állapítja meg, hogy „holt írók csontjaiból nőtt ki különben a reménynek ez a virága.” Egyébként az 1894-es ünnepségsorozat summája szerinte az, hogy Jókait „a magyarok megálmodtatják királynak”, „még Ugocsa is eljött — nunc tandem coronat.” (MIKSZÁTH, 214., 348.)

¹¹⁰ ZSIGMOND, 1924/2. 3–4.

¹¹¹ KRISTÓF, 6.

¹¹² Zsigmond nyilván azokra az alkalmi remeklésekre is gondol, amelyekkel kapcsolatban magam sem állhatom meg, hogy legalább mutatóba ne idézzek néhányat azon művek közül, melyeket szakirodalmunk is kedvvel citál.

Komócsy József: Jókai félszázados írói jubileumára

5. „A fájdalomtól boldogságba kábít;
megvigasztalja a reménytelent,
S annak, kit megmárt az élet kígyója:
Rézkigyót emel és lesz gyógyítója! [...]

illő beszédmodok-e? A kérdés azért alapvető, mert úgy látszik, a dicsérő és gáncsoló gondolatok, a kultikus és negatív kritizáló nyelv minden területet betöltött már, vagy legalábbis minden kijelentés azonnal besorolódik valamelyik felekezet álláspontjába: *értékmentes kijelentés nem tehető*. A pozitív értékelés, az ellenőrizhető mondatok nyelve pedig rögtön gánccsá alakul, vagy akként értékelődik. Jókai pedig emiatt valóban *ismeretlenné válik*, a magát tudományosnak valló felfogás nehezen teszi témává Jókait.

Addig azonban (az aggodalmak ellenére) működik a gépezet. Kőrösi nagy kedvel idéz az ún. Jókai mondakörből, különös tekintettel a prágai menyecske 1888-as történetére, akinek számára csupán a Jókai saját kezével átadott arckép igazán értékes.¹¹³ Eötvös Károly kifejezett szomorúsággal konstatálja, hogy a komáromi Jókaykertben nem talál egyetlen fát sem „melyet a nagy költő látott volna”,¹¹⁴ hogy Sikabonyi Antal elkeseredik amiatt, hogy nem talál a szülőházból egyetlen követ sem.¹¹⁵ Lengyel Dénes is bizonyos abban, hogy Jókai „halála után pedig életműve szájról szájra szállt, mint a néphagyomány.”¹¹⁶ E néhány világos kijelentés jó példa arra a most részletesen nem tárgyalható jelenségre, miszerint a szakirodalom szerzői nem csupán pozitívan *nyilatkoznak* a kultusz szokásrendjéről, de alkalomadtán maguk is *részesevé lesznek* e némely ponton már-már magikus gondolkodásmódnak.

7. „S midőn ocsódva ébredezni kezdtünk,
Érezni — hogy fáj! — a bilincseket:
Megvillant fényes lángesze feltűnt,
Mint az 'Úrlelke a vizek felett'.” (Alkalmi, 18.)

Havas István: Jókai (Prológus századik születése napjára)

„Az ezeregy éj kifogyna röptén,
De folya tovább Jókai szava,
Mint végeláthatatlan éjszakának
Csipkebokrában égő szózata.” (JEK, 54)

iff. Wlassics Gyula: Mondj mesét Jókai

„Lebegtesd előttünk Zrínyi lobogóját,
Suhogtasd a kardját, hirdesd a credoját,
Magyar hitet adj és magyar imádságot,
Mondj mesét Jókai,
Így hódítjuk vissza majd a Te országod!” (JEK, 56)

(népdal Jókairól)

„Azt suttogja hegyen-völgyön a szellő,
Jókai Mór, áldjon meg a Teremtő,
Kitárt karral áll előtted szép hazád,
Az Isten is jó kedvében néz reád.” (Kőrösi, 101.)

A szakirodalom (és nem is mindig az alkalmi kötetek) által idézett művek részletes értelmezésére most nem bocsátkozom. Némiképp talán mégis magukért is képesek beszélni.

¹¹³ Kőrösi, 15., 99.

¹¹⁴ Eötvös, 231.

¹¹⁵ JEK, 17.

¹¹⁶ Lengyel Dénes, *Jókai Mór*. Bp., 1968. 4.

Ezenközben pedig örömmel konstatálják, hogy a külföld sem maradt érzéketlen nemzeti klasszikusunk erőnei iránt. Véleményük szerint a Jókai-kultusz külföldön az 1870-es években kezdődik, a franciáknál és az angoloknál kevésbé, a németeknél inkább. Népszerűsége akkor ível fel tehát külföldön, és akkor éri el tetőpontját 1890 és 1900 között, amikor hazai hívei megfogyatkoznak.¹¹⁷ „És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy író, akinek jóformán csak a leggyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre, s aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt.”¹¹⁸ Olyannyira, hogy 1890-ben a személyes találkozás még magából Ibsenből is felette lelkesült mondást szakít fel („Wenn ich noch einmal so jung sein könnte, wie es Jókai ist), ami annál érdekesebb, hiszen 3 évvel fiatalabb volt mint Jókai.¹¹⁹

Ennél konkrétabb s a hazai kultusszal összehangzóbb magasztaló kijelentést per-se a szakirodalom sem találhat — egyébként nem is keres, számára elegendően dicsérnek a külföldi statisztikák. Ám ezekből le is vonnak a szakirodalom szerzői olyan következtetéseket, melyek már per definitionem ellenőrizhetetlenek. Summájuk talán az lehetne, hogy Jókait, az ismeretlen gigászt — csak mi magyarok ismerjük, ismerjük igazán. Például: „Jókai a halhatatlanság magasságában ott áll, a hol Homéros, Dante, Shakespeare és Goethe. Akkora lehetne, ha nem magyar volna, az emberiség számára, mint ők s nemzetüknek nagyobb alkotó lelke, mint ők saját nemzetüknek.”¹²⁰

A magasztalás eme aligha fokozható tüzét sok esetben már a szakirodalom szerzői által választott műfaj is kifejezi. A hagyományosabb szerkezetű monografikus munkáknak általában csupán nyelvük kultikus, ám Kőrösi sokat idézett műve valójában egyfajta breviárium, törölmetszett kultikus összefoglaló szövegekkel. A Nemzeti Kiadás 100 kötete valójában már nem is szöveg, hanem része a kultikus szertartásrendnek; mint ilyen tulajdonképpen *kultikus tett*. 1924-ben pedig megjelenik a *Jókai Breviárium* e „páratlan nagy és értékes bibliothékája... az isteni szellemnek”, ami valójában nem más, mint egy tárgykörök szerint rendezett aforizma-válogatás, Jókai által összeállítva összes műveiből. Az 54 tárgykört fejezetcímmel, mottóval kínáló terjedelmes thesaurus egyszerre a tökéletes szövegnek dukáló egyetlen tökéletes forma, a logikus közelítést pótló és helyettesítő szöveg koncentrátuma, a mindent megfejtő személyiség kulcsa, a mindenhol használható nyelv, az ideális nyelv szótára.

Favete linguis.

EGY ÖSSZEFOGLALÁS

A Jókairól szóló monográfiák és gyűjteményes munkák — kultusztörténeti szempontú, ám nyilvánvalóan még áttekintésnek is vázlatos — vizsgálata remélem meggyőzően bizonyította, hogy e művek, amellet, hogy (legalábbis részben) irodalomtörténeti örökségünk időtálló értékeit jelentik, egy irodalmi kultusz természetrajzánaok szempontjából is tanulságosak.

Azt hiszem, a nagyobb lélegzetű munkákban fellelhető kultikus nyelvi jelenségek egy egységes kultikus paradigma részeinek tekinthetők és tekintendők. A vizsgált corpus természetesen bővíthető lenne, lehetséges, hogy a tanulmányok áttekintése módosítana az eredményen, ám a Jókairól szóló beszéd (hasonlóan egyéb területekhez) fő vonalait kétségtelenül a vizsgált terület határozza meg leginkább.

¹¹⁷ Kőrösi, 160., 213., Gál, 81.

¹¹⁸ Mikszáth, 253.

¹¹⁹ Kőrösi, 210.

¹²⁰ Eötvös, 252–253., lásd még ADY 1902. október 14-i cikkét, idézi JE, 181.

A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájának fő jegyeit a következőkben látom:

1. A szakirodalom az igazi és egyetlen, lényegi jelentést keresi Jókai Mór személyiségében és életművében. A megtalálni vélt esszenciát monumentális, elsősorban természeti képekkel, képzetekkel, képes beszéddel fejezi ki. Ezek az eszközök egy természetfeletti természetű és jelentőségű személyt és művet írnak körül.

2. A szerző, mint természetfeletti lény, a tényleges életrajzi elemek közötti tendenciózus válogatásának és az elemek transzcendens értelmezésének eszközével élve szakrális, Jézus életéhez több ponton hasonló, megformált életrajzot kap.

3. Az életmű, mint természetfeletti eredetű és jelentőségű szöveg, szentté és érintetlenné válik: önmagát elemzi és értelmezi — vele kapcsolatban a tudomány diszkurzív logikára építő nyelve és gondolkodásmódja haszontalan, elégtelen és fölösleges közelítés. A kultikus szakirodalom a műről szóló beszédet lehetlenné próbálja tenni.

4. A kultikus paradigma önmaga integráns részévé teszi a Jókai életművén tőle idegen normákat számonkérő (és ezért) negatív értékítéletekkel telített kritikai trendet. A kritika ízlését és normáit szándékolatlan mellőzve, cáfolva, némely ponton pedig elfogadva, de mindvégig annak rendszerén belül maradv a kultikus felfogás mentségeket keres alkotó és mű számára.

5. Alkotó és életmű egymással szoros összefüggésben állnak: egymást tökéletesen és kizárólagosan interpretálják.

6. A szakirodalom messzemenően helyesli a kultikus szokásrendet (némely darabja kifejezetten része annak), a szerzők, ha tehetik annak szellemében élnek és tevékenykednek.

A kultusz értékelésétől (remélem a dolgozat szellemében illőn) tartózkodnék. Annyit látok bizonyosnak, hogy Jókai irodalmi kultusza serkentette a szövegkiadások létrejöttét, ám egyúttal el is idegenített a Jókai szövegek olvasásától és ezzel — a tudományosnak nevezett közelítés mellett — *mindenfajta* közelítés útját megnehezítette, és megnehezíti ma is.

László Szilasi

THE CULTIC ATTITUDE IN JÓKAI-CRITICISM

The 19th century prose-writer Mór Jókai became a cult-figure in the literary criticism of our century. Opposed to the analytical and overwhelmingly disapproving attitude of the shorter critical reviews and studies, his biographers and monographers tend to present a highly cultic attitude, language and even habitude as well.

The cultic approach seeks the only ultimate („an Sich“) essence in Jókai's work and personality and expresses it in grand nature images. The (sacred) author is given a well-shaped biography very much alike to the life of Jesus Christ. Similarly, the oeuvre (like the Holy Writ) interprets itself and as such excludes any analytical approach.

In spite of its intention to refute the opposing negative critical trend the cultic attitude in fact stays within its range by looking for excuses for Jókai and his work all the time. Author and his work if approached in a cultic way are very closely related to each other; one perfectly interpreting the other they block the way from any systematic scholarly approach.

Unverifiable metaphysical statements and verifiable critical statements are deeply intertwined in the Jókai criticism. A further task is to separate them and to analyze and evaluate the scarce and scattered criticising statements.